

PHOENIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

24,2 - 1978

LEIDEN
1979

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

De Tempel van Taffeh in gerestaureerde staat in de voormalige binnenplaats, thans „Taffeh-zaal”, van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Zie elders in dit nummer over de inauguratie van deze Nubische tempel.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Genootschapsmededelingen: publicaties	54
De prehistorische nederzetting Tell Bouqras (fig. 13-17)	
. P. A. AKKERMANS — H. FOKKENS	55
Inauguratie van de Tempel van Taffeh in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden (fig. 18-20)	66
De opgravingen te Nag Hammadi (fig. 21-24)	B. VAN ELDEREN 74
Korte berichten	K. R. VEENHOF 82
Boekennieuws	90

PHOENIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Voorzatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven door K. R. VEENHOF.

De contributie voor het Genootschap bedraagt f 30.— per jaar; voor jeugdleden en studenten f 15.—. Hiervoor ontvangen zij Phœnix, worden zij uitgenodigd voor de door de plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het Jaarbericht Ex Oriente Lux en de serie Mededelingen en Verhandelingen van het Voorzatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in: Amsterdam, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Algemeen secretariaat en fiscaat van het Genootschap: Noordeindsplein 4a, 2311 AH Leiden; tel. 071-123682; postgiro: 229501; Bank: AMRO Leiden, rek. no. 45.18.09.009. Redactie Phœnix: Prof. dr. K. R. VEENHOF, Schubertlaan 50, Heemstede. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. M. N. VAN LOON (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K. R. VEENHOF (sem. filologie en geschiedenis; redactiesecretaris).

Het Dagelijks Bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, voorz.; Dr. M. STOL, secr.; Mevr. drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE, penningm.; Dr. C. H. J. DE GEUS; Dr. W. F. LEEMANS; Prof. dr. K. R. VEENHOF. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Mevr. C. F. L. VAN HEEK-VAN HEEK; Prof. dr. L. DE MEYER (Gent); Prof. dr. J. P. M. VAN DER PLOEG; Prof. dr. J. VERGOTE (Leuven); Prof. dr. J. ZANDEE. Prof. dr. L. DE MEYER, Nekkersberglaan 11, B-9000 Gent, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux.

GENOOTSCHAPSMEEDEDELINGEN

Publicaties

De twee in het vorige nummer van Phœnix aangekondigde publicaties, Jaarbericht no. 25 (1977-1978) en Mededelingen en Verhandelingen deel 20, RYKLE BORGER, *Drei Klassizisten. Alma Tadema, Ebers, Vosmaer. Mit einer Bibliographie der Werke Alma Tadema's* (1978, iv + 48 pag., 3 pl. (waarvan 1 in kleur), frontispiece) zijn eind 1978 verschenen. Ze zijn voor leden verkrijgbaar tegen de gereduceerde prijzen van resp. fl. 30,— en fl. 17,50.

Als deel 21 van de serie Mededelingen en Verhandelingen verscheen kort geleden Dr. M. STOL, *On trees, mountains, and millstones in the Ancient Near East* (Leiden 1979, kl. 4to, 103 p., 1 kaart). In deze studie poogt de auteur, secretaris van ons genootschap, — vaak met succes — een aantal cultuurhistorische feiten te achterhalen, die betrekking hebben op de drie in de titel genoemde grootheden, die door hun namen, fysische-geografie en topografie met elkaar in verband blijken te staan. Het boek is in feite het verslag van een uiterst grondige en boeiende filologisch-kultuurhistorische speurtocht, waarbij gebruik wordt gemaakt van alle beschikbare gegevens:

spijkerschriftteksten en oude woordenlijsten, egyptologische gegevens, antieke bronnen (vooral klassieke, bijbelse, Joodse en Arabische), oude reis- en landbeschrijvingen, en moderne geografische en botanische informatie. Onderwerpen die aan de orde komen zijn o.a. de pistachio en de terebinth met hun noten en olie; balsem en andere geneeskrachtige harsen, zoals galbanum en mastiek; ebbenhout in de oude wereld (in een hoofdstuk door K. VAN LERBERGHE, uitgaande van de publicatie van een opmerkelijk zegel in de musea te Brussel); de Jebel Sindjâr met zijn gesteenten, met speciale aandacht voor basalt en de herkomst en het gebruik van molenstenen. De ledenprijs van dit boek bedraagt fl. 25,—. Een behoorlijk aantal bestellingen zal het voortbestaan van onze serie monografieën kunnen verzekeren!

DE PREHISTORISCHE NEDERZETTING TELL BOUQRAS

De afgelopen jaren werd voor de eerste maal vanuit Nederland een archeologisch onderzoeksproject uitgevoerd met betrekking tot de prehistorische bewoningsgeschiedenis van het Nabije Oosten. Als studieobject werd een laat-neolithische nederzetting in het oosten van Syrië gekozen. Deze oude woonheuvel, Tell Bouqras, was reeds in de zestiger jaren gesondeerd door H. de Contenson. Op grond van de gegevens uit de proefopgraving bleek het mogelijk deze vindplaats te correleren met een aantal andere vroege dorpen in de Levant.

Nadat het Biologisch-Archaeologisch Instituut te Groningen van de Syrische Oudheidkundige Dienst toestemming tot het doen van opgravingen had verkregen, vond in 1976 tesamen met het Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie te Amsterdam de eerste campagne plaats. Financiële steun werd eveneens gegeven door de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek. Tot nu toe werd onder algehele leiding van Prof. Dr. M. N. VAN LOON en Prof. Dr. H. T. WATERBOLK gedurende drie seizoenen van elk 10 weken op Tell Bouqras gewerkt.

De vindplaats is gesitueerd aan de rechterzijde van het Eufraat-dal, vlakbij de monding van een grote wadi. Veelal verkoos men als vestigingsplaats enigszins vooruitspringende delen van de valleirand, zoals ook kon worden vastgesteld aan de locatie van Tell es-Sin, een vermoedelijk gelijktijdige nederzetting, die werd ontdekt tijdens de in het kader van het onderzoek op beide oevers van de Eufraat uitgevoerde veldverkenning. Het tamelijk grote dorp Bouqras, met een oppervlakte van ca. 3 ha, werd gebouwd op een oud, vlak Eufraat-terras, dat zich ongeveer 6 m boven de huidige rivierlakte verheft. C-14 monsters dateerden de bewoning in de tweede helft van het zevende millennium, namelijk van ca. 6.400 tot 5.900 v. Chr. (GrN-8258 t/m GrN-8264).

De architectuurresten van de jongste bewoningsfasen lagen óf direct aan het oppervlak, dan wel onder een slechts 10 à 20 cm dik, gemakkelijk te verwijderen sediment. Allereerst werd dan ook een zo groot mogelijk gedeelte van de dorpsplattegrond in kaart gebracht (fig. 13), ten einde de plaats van de opgravingsputten optimaal te kunnen bepalen. Het bleek dat de huizen gewoonlijk tegen elkaar aan waren gebouwd, waarbij ze in de meer centrale gedeelten van de nederzetting in dubbele rijen, gescheiden door smalle straatjes, parallel aan de lengte-as van de tell werden opgetrokken. Langs de periferie van de woonheuvel, waar niet meer dan een enkele reeks woningen werd aangelegd, volgde de oriëntatie van de gebouwen daarentegen de dorpsgrens.

Het eigenlijke opgravingswerk concentreerde zich op de beter bewaarde, zuidelijke helft van de vindplaats. Door middel van een serie tot op de terrasondergrond uitgegraven opgravingsputten vanaf het centrum van de tell naar de rivierlakte werd het groeiproces van de nederzetting onderzocht. Hoewel op de hoger gesitueerde delen een tiental bewoningslagen bewaard was gebleven, dat gezamenlijk tot een hoogte van ca. 4,5 m reikte, bleek dit pakket aan de oostzijde door erosie te zijn teruggebracht tot slechts een klein aantal strata, terwijl nabij de hoogtelijn op 5 m onder de top van de tell de maagdelijke bodem reeds nagenoeg aan het oppervlak lag. Van het

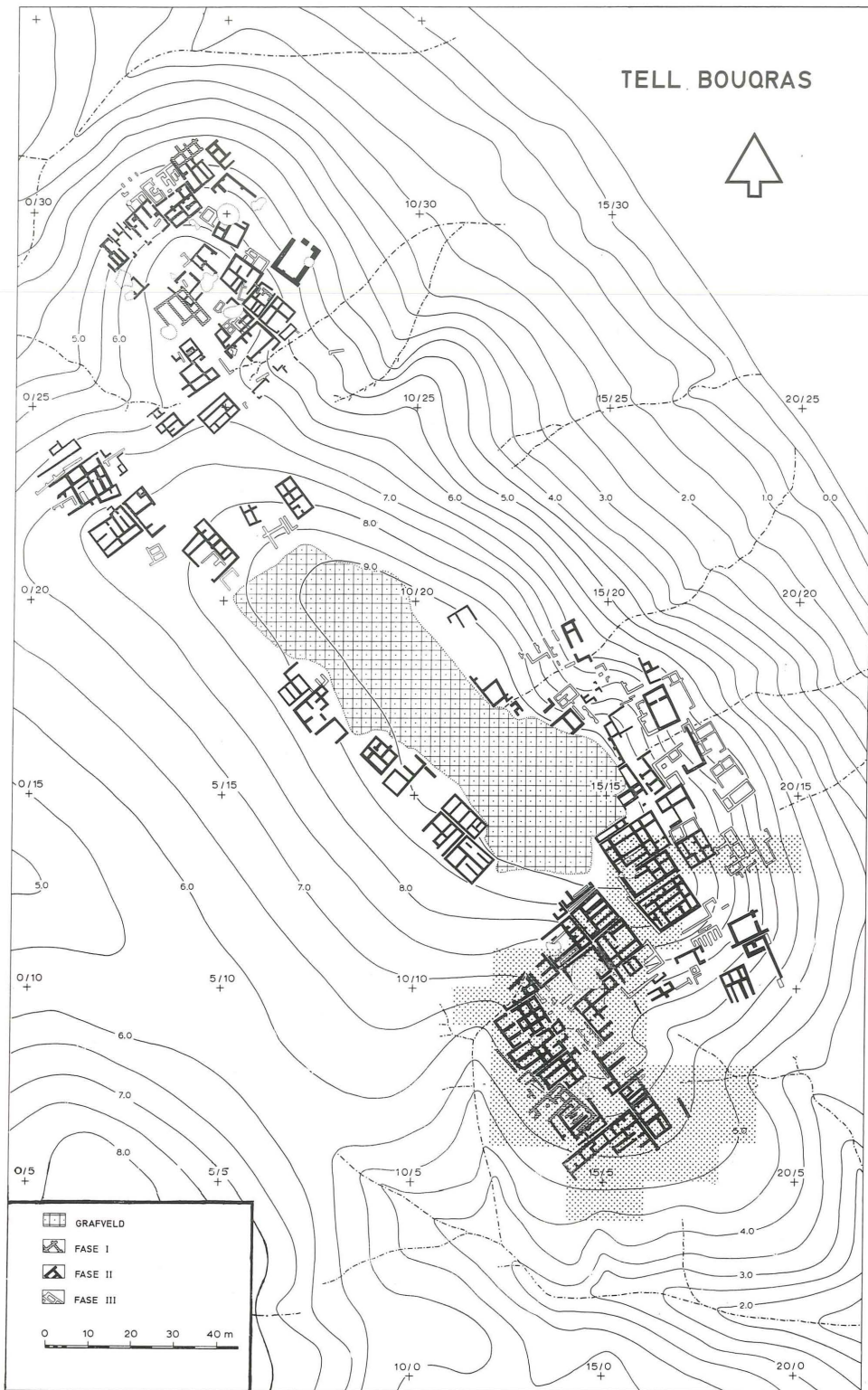

Fig. 13. Plattegrond van Tell Bouqras, opgetekend aan de hand van aan het oppervlak zichtbare architectuursporen. Het opgegraven gedeelte op de zuidflank van de nederzetting is gearceerd weergegeven (Tek. H. Praamstra).

aansluitende zuidwest-gedeelte van het dorp werden alleen de allerjongste bewoningsfasen blootgelegd.

De oudste teruggevonden huizen bezaten een variërend aantal, betrekkelijk kleine kamertjes, grenzend aan een ruime binnenplaats, die in één van de hoeken een grote oven bevatte. Na verloop van tijd ontwikkelde men een vast patroon voor de constructie van de woningen. De centrale ruimte, wellicht uiteindelijk overdekt, werd geringer van afmeting en aan beide zijden geflankeerd door een rechthoekig vertrek. Aan één zijde voorzag men het huis van een rij kleine kamertjes, die waarschijnlijk als voorraadplaatsen of keukentjes hebben gediend. De oven bleef gelocaliseerd in het grootste vertrek, dat voortaan bovendien een vierkante haard bezat. De verblijven werden regelmatig opnieuw gepleisterd — in sommige gevallen kon wel een 30-tal opeenvolgende lagen worden vastgesteld. Wanneer we ervan uitgaan, dat de woningen jaarlijks een nieuw „behang” hebben ontvangen, zoals in deze contreien hedentendage nog de gewoonte is, zou dit betekenen dat zij gedurende meer dan een kwart eeuw in gebruik zijn geweest. De pleisterlagen in de huizen bestonden voor het overgrote deel uit gips; daarnaast werd „mudplaster” toegepast. Het in de omgeving overvloedig aanwezige gips werd allereerst gebrand, waarna men de aldus verkregen witte, poederachtige substantie slechts met wat water hoefde aan te lengen om gebruiksklaar pleistermateriaal te verkrijgen.

Als de huizen in vervallen toestand geraakten, of de bewoner niet meer tevreden was met bijvoorbeeld de afmeting of de indeling van zijn woning, werd een nieuwe verblijf opgetrokken. Allereerst zette men de muurfundamenten neer, meestal op de vloeren, doch soms ook op de muurresten van een buiten gebruik geraakt huis. Daarna vulde men de ruimtes ertussen tot de vereiste hoogte op met kleitichelbrokstukken, huisafval en dergelijke. Vervolgens bouwde men de muren af, daarbij ruimte reserverend voor o.a. deuropeningen en nissen, en bracht het dak aan. Tenslotte werden de nieuwe gipsvloeren gelegd en de rest van het interieur gepleisterd. Hoewel aan de buitenzijde van het dorp de vloeren veelal minder dan 30 cm boven de voorafgaande kwamen te liggen, gaf men er in het centrum de voorkeur aan bij nieuwbouw het niveau wel 50 cm of meer te verhogen.

De huizen in het zuidwestelijk gedeelte van de tell werden eveneens gebouwd volgens het hierboven beschreven model, doch de centrale ruimte onderscheidde zich nu qua afmetingen niet meer van de ernaast liggende vertrekken (fig. 14). Als variatie op het „grondpatroon”, één rij van drie lange, smalle kamers en één van drie kleine, min of meer vierkante ruimtes (vgl. de huizen nrs. 11, 16, 18 en 19), werden soms bijvoorbeeld twee reeksen

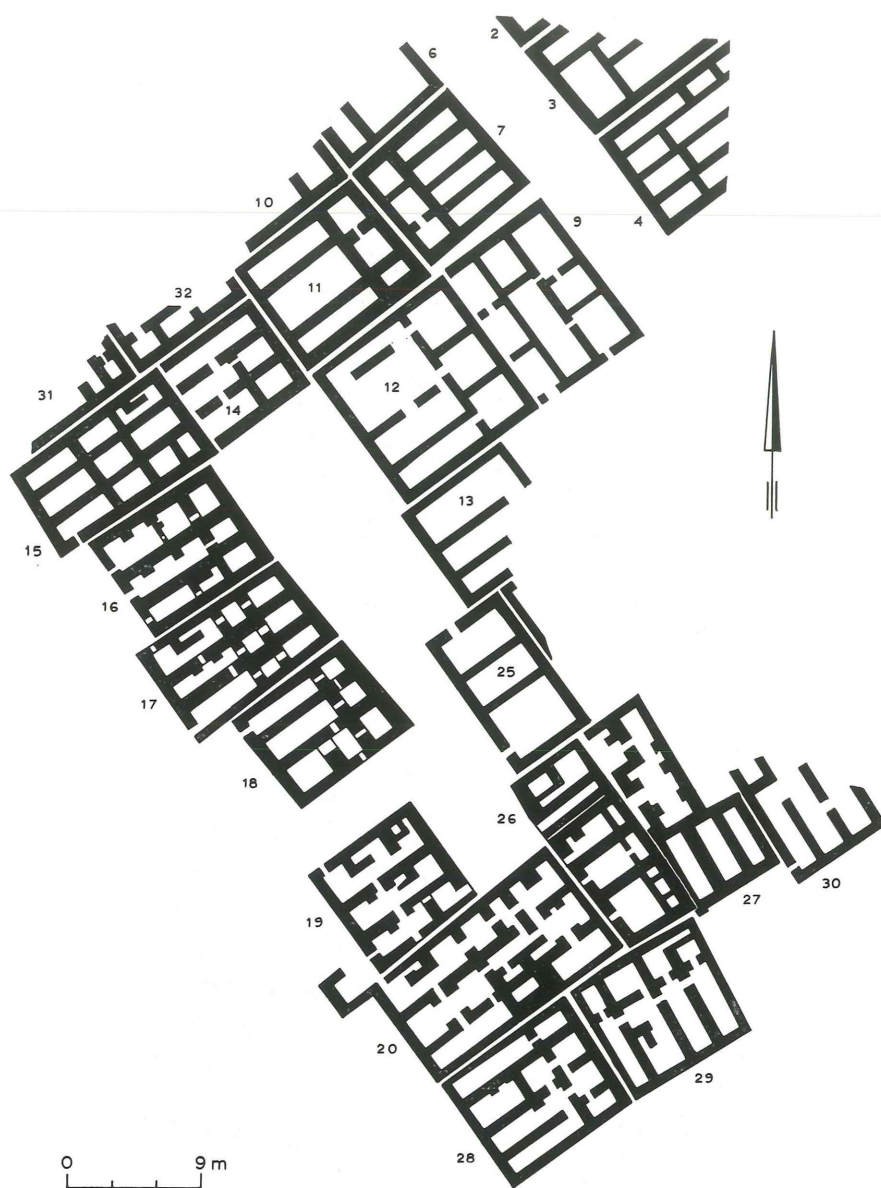

Fig. 14. Plattegrond van het op één na jongste architectuurniveau in het opgegraven gedeelte van de nederzetting. Van de hoger gelegen huizen, nrs. 2-7, 10 en 11, waren alleen de fundamenten bewaard; vandaar dat hier meestal geen deuropeningen ed. konden worden teruggevonden. Van 6 huizen, namelijk nrs. 15, 28, 29, 30, 31 en 32, werd louter het afdekkend sediment verwijderd.

korte kamers (nrs. 17 en 20), of meer dan drie vertrekken naast elkaar aangetroffen (nrs. 7, 12, 28 en 29). Aangezien de buitendeuren van de woningen zich in de lange kamers bevonden, lagen de huizen met deze zijde gericht op een open ruimte, hetzij een straat of binnenplaats, dan wel de buitenkant van de nederzetting. Een tweede, minder frequent optredend

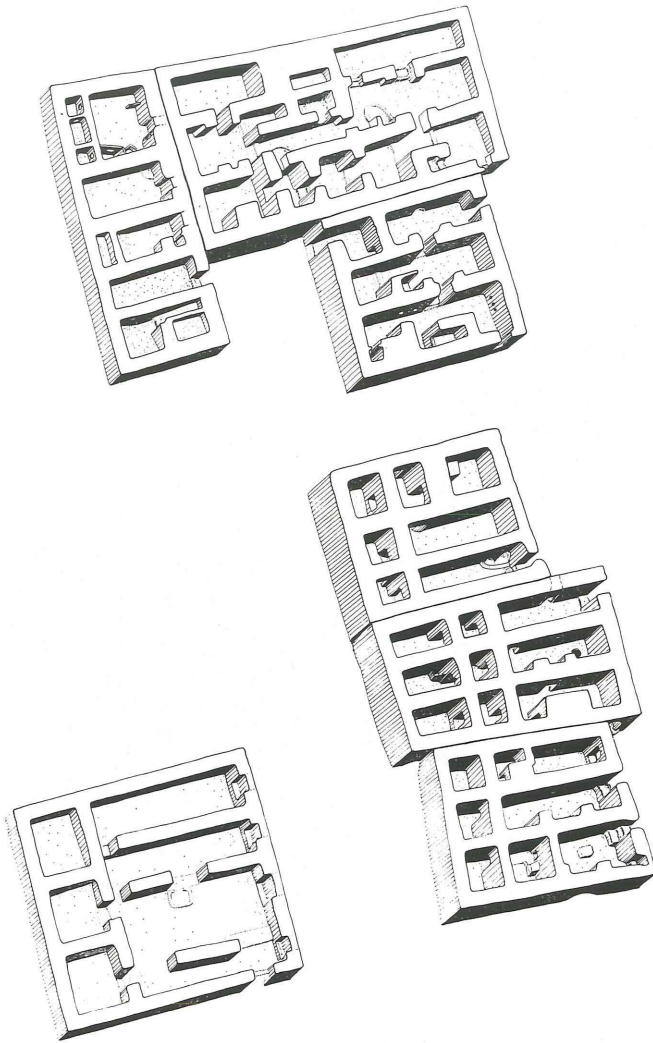

Fig. 15. Isometrische tekening van enkele van de opgegraven fase-2 huizen op de zuidflank van de tell, gezien vanuit het noorden (schaal 1 : 175) (Tek. K. van Dam).

huistype werd in het onderzochte deel van de tell vertegenwoordigd door nr. 26: het bezat een langgerekte vorm met kamers die zich over de breedte van het huis uitstrekten. Hier kwamen aan de oostzijde van de vertrekken kleine, door dunne muurtjes afgescheiden ruimtes aan het licht.

Aanwijzingen voor een verschil in functie van de beide typen konden met name worden gevonden in de plattegronden en de inwendige constructies van de huizen (fig. 15). De meest voorkomende bouwvorm kende deuropeningen, die de mogelijkheid boden vrijwel alle kamers vanuit het horizontale vlak te betreden. De aanwezigheid van ovens, haarden, wandversieringen, bergruimtes, ed. duidde op een woonfunctie.

In huis 26 trof men echter een geheel andere situatie aan. De kleine ruimtes aan de oostzijde van de kamers hadden vloeren, die hielden in de richting van de dunne scheidsmuren. In deze tussenmuurtjes bevonden zich geen deuropeningen, maar kleine ronde gaten (schertsend als „doorgeefluik” betiteld), die er waarschijnlijk voor gediend hebben iets uit deze hokjes te kunnen nemen zonder ze te hoeven betreden. Men zou deze laatste kunnen bestempelen als voorraadruimtes, die blijkbaar van boven moesten worden bijgevuld. In de kamers bevonden zich allerlei constructies, die vermoedelijk ook gediend hebben voor het opslaan van voorraden. De diverse vertrekken waren onderling niet toegankelijk: wanneer men één van de aangrenzende kamers wilde betreden, moest men „buitenom”. In een enigszins latere periode van ditzelfde huis werden alle buitendeuren zelfs helemaal dichtgemaakt, zonder dat het gebouw buiten gebruik lijkt te zijn geraakt, zodat men dit pand nog slechts via het dak kon binnengaan. Al met al valt het sterk te betwijfelen, of dit huis en anderen van hetzelfde type wel als woonverblijven hebben gediend; een werkfunctie valt echter níet uit te sluiten. Men zou wellicht kunnen spreken van woon-huizen voor de gebouwen met de rijen kleine en langwerpige kamers en van opslag/werk-huizen voor nr. 26 en zijn „soortgenoten”.

Tijdens het onderzoek werd speciale aandacht besteed aan de bouwwijze van de huizen 16, 17 en 18. Het was mogelijk diverse constructiedetails te bestuderen, omdat de muren van deze woningen tot circa 1.80 m boven de vloeren van de kamers bewaard waren. Als bouwstenen werden mudbricks gebruikt. Deze zongedroogde tichels vormde men in rechthoekige mallen; de meest gangbare afmetingen waren 54 x 27 x 7 cm. Eerst werd één of meer lagen tichels twee aan twee met de langste zijde parallel aan de lengterichting van de muur gelegd (strekkenlaag), waarna een laag met de lange zijde in de dwarsrichting van de muur volgde (koppenlaag). Door een regelmatige afwisseling van strekken- en koppenlagen ontstond in de muren het

verband, een variatie op wat men in de bouwwereld „staand verband” noemt. De tichels werden vastgemetseld met mortel, die bestond uit met water aangengende klei.

Na het leggen van de fundamenteën werden de muren opgemetseld tot dakhoogte, waarbij men de deuropeningen uitspaarde. Wanneer men voor deze laatste de gewenste hoogte had bereikt, werden over de opening enkele forse takken gelegd (meestal 3 à 5), die de ondersteuning moesten vormen voor de bovendorpel. In enkele gevallen bracht men tegen de zijkanten van de opening een houtconstructie van planken aan, die wellicht tot doel had een geraamte voor de eigenlijke „deur” te vormen. Zo'n „deur” zal vermoedelijk de vorm hebben gehad van een schot, dat in de opening geplaatst kon

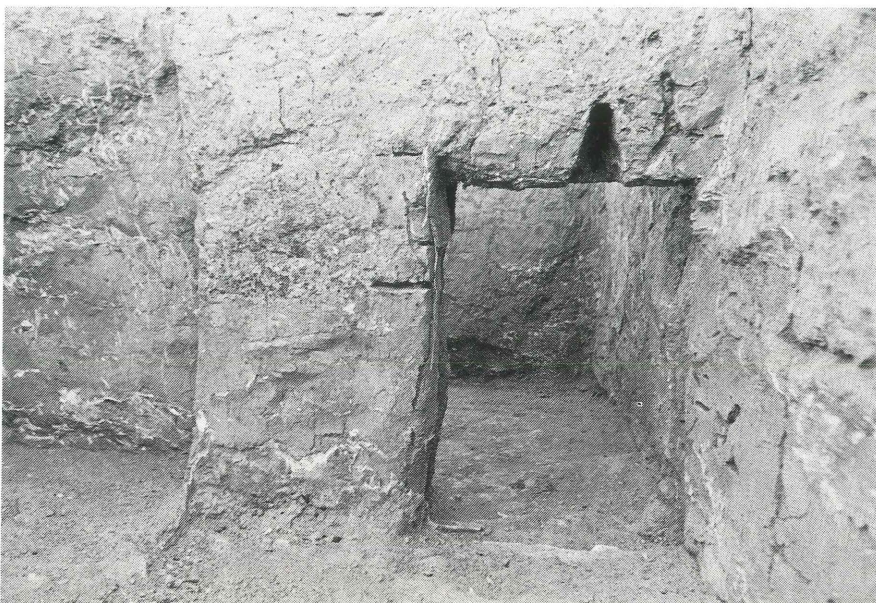

Fig. 16. Een van de deuropeningen van huis 16; in de bovendorpel is de uitsparing te zien.

worden. Een inkeping in de bovendorpel diende mogelijk om dit schot weer te kunnen verwijderen, waarbij via de uitsparing het houtwerk met de vinger of de hand vanaf de achterzijde naar voren werd getrokken (fig. 16). De deuren van de huizen waren niet erg groot (doorgaans 80 cm hoog en 60 cm breed) en men kon er dan ook alleen gehurkt of op de knieën doorheen.

In en op de vloeren van de huizen bevonden zich verschillende constructies, die in verband te brengen waren met het opslaan van voorraden of huisraad. Ze bleken bij de woonhuizen voor het merendeel aanwezig in de kleine kamertjes. Een veel voorkomende vorm van opslagruimte betrof een klok-

vormige holte onder de vloer. Deze holtes waren bepleisterd en hadden in enkele gevallen een diepte van wel 100 cm. Het feit dat men deze ruimtes in de vloer en soms tot in de vaste ondergrond had ingegraven zou kunnen wijzen op een koelfunctie. Een ander type voorraadruimte bestond uit een grote, aan de muur vastgepleisterde bak van gipsplaten. Aan de voorzijde ervan bevond zich onder in één van de platen een afsluitbare, ronde opening. Ook werden diepe, gepleisterde holtes in de muren aangetroffen. In de vulling van een later gedeeltelijk dichtgemaakte nis kwam o.a. een man-

Fig. 17. Met armrings en halssnoeren uitgedost manne-figuurtje (ca. 5,5 cm hoog), dat werd aangetroffen in een nis van huis 17.
Foto F. Gijbels.

nelijk figuurtje tevoorschijn, vervaardigd van ongebakken klei en behangen met armrings en halssnoeren (fig. 17). In de lange kamers stonden L-vormige tichelstructuren (bergruimtes) en eveneens uit tichels opgetrokken, afsluitbare kleine kastjes.

In een aantal vertrekken werden aanwijzingen gevonden voor de aanwezigheid van weefconstructies. Althans, de muren bleken holtes te bezitten

aan de voorzijde waarvan een stokje bevestigd was geweest: bij recente en historische voorbeelden hiervan worden deze gaten-met-stokjes als „weefgaten” gebruikt. Aan het stokje wordt dan de schering bevestigd, terwijl de holte ruimte biedt om de draden erachter langs te halen.

Uit het feit dat op een aantal plaatsen in de huizen ornamenten werden aangetroffen, bleek dat men zijn woning niet alleen als een zuiver functionele eenheid zag. In huis 17 had men in de meest noordelijk gelegen lange kamer door het aanbrengen van een wandschildering en het rood verven van de vloer een zeer verzorgde entree gemaakt. De wandversiering bestond uit een 18-tal struis- of kraanvogels, opgebracht in rode oker. In nr. 16 bevond zich op een uitbouwsel midden in de lange noordwest-kamer een plastic van een mensenhoofd, eveneens beschilderd met oker. In huis 19 waren sporen van rode oker zichtbaar rond de „weefgaten”; een andere schildering bleek gecentreerd rond twee ondiepe holtes in een van de muren.

Men heeft niet alleen in de huizen gewoond en gewerkt, een deel van deze activiteiten zal zich eveneens erbuiten hebben afgespeeld. Zo moet men zeker ook de daken van de woningen zien als behorend tot het dagelijks te betreden areaal. Een aanwijzing hiervoor is dat sommige kamers in diverse huizen niet toegankelijk zijn vanuit het horizontale vlak. In deze gevallen moet men dus een ingang via het dak veronderstellen, een toegangswijze die niet ongebruikelijk is geweest bij gelijktijdige nederzettingen in het Nabije Oosten.

Een apart probleem vormde het bepalen van de relatieve ouderdom van de verschillende huizen. De in fig. 14 weergegeven woningen werden weliswaar nagenoeg alle tot één fase gerekend, namelijk de op één na jongste architectuurlaag, maar dat hield niet in dat elk dan ook tegelijkertijd gebouwd en bewoond werd. Zo konden met betrekking tot de huizen 15 t/m 20 en 25 t/m 30 een aantal subfasen worden onderscheiden; tot de oudste hiervan behoorden 15, 16, 17, 18, 25 en 27. De tweede subfase werd ingeluid met de bouw van huis 26. Voor de constructie ervan had men een groot gedeelte van nr. 27 afgebroken: de muren van 26 stonden op de vloeren van de kamers in 27. Ten westen van 26 moet een open ruimte geweest zijn, aangezien alle deuren zich aan deze zijde bevonden. Dit sloot het bestaan van nr. 20 ten tijde van de bouw van 26 uit. Tot deze subfase behoorde echter wel huis 19; deze had (later dichtgezette) deuren aan de zuid- en oostzijde, eveneens duidend op een open ruimte aan die kant. Tussen 18 en 19 vormde zich een straat. Tijdens de derde subfase bleven de huizen 15 t/m 18 nog steeds in gebruik; daarnaast werden 20 en iets later ook 28 en 29 gebouwd. De zuidelijke deur van 19 en alle deuren van 26 verloren toen hun functie doordat ze geblokkeerd raakten door muren van het nieuwe huis

20; 19 en 20 moeten echter wel tegelijkertijd bewoond zijn geweest, omdat het pleisterwerk van de zuidwestelijke binnenplaats tot in de kamers van beide woningen doorliep.

Een gedeelte van deze fase-2 huizen in het zuidwestelijk gedeelte van de tell was direct op de terrasondergrond opgetrokken; in de andere gevallen stonden de gebouwen op een slechts ondiep lagenpakket. Zoals hierboven reeds werd opgemerkt omvatten in het centrum van de tell de bewoningsresten, die tesamen ca. 4,5 m hoog waren, echter een tiental fasen: zowel hier in het zuiden als ook in het westen van de nederzetting had het bewoonde oppervlak zich gedurende de occupatie in behoorlijke mate vergroot. Of deze uitbreiding tevens gepaard ging met een terugwijken van de bebouwing op de terrasstrook aan de Eufraat-zijde is niet goed bekend. Niettemin heeft het er alle schijn van dat het dorp in de loop van zijn bestaan enigszins is gegroeid.

De strakke opbouw van de nederzetting, met haar door straatjes gescheiden dubbele rijen woningen, het uniforme huistype en bovendien de overeenkomstige wijze waarop men de gebouwen had geconstrueerd duiden wellicht op een situatie, waarin de woonhuizen niet meer werden gebouwd door de aanstaande bewoners zelf, maar door ingezetenen die zich in het bijzonder op dit soort werkzaamheden toeleghen. Het is misschien niet onaannemelijk te stellen dat de sociale ontwikkeling, die de aanwezigheid van groepen gespecialiseerde handwerkslieden mogelijk maakte, reeds in dit zevende millennium v. Chr. gaande was.

Andere vindplaatsen in het Nabije Oosten uit een vroegere of gelijktijdige periode hebben gewoonlijk slechts zeer fragmentarische architectuurresten opgeleverd. Van een even planmatig opgezette nederzetting als Bouqras bezitten we tot op heden geen enkel ander voorbeeld. De plattegronden van de individuele huizen doen denken aan die van enkele, enigszins recentere nederzettingen in Irak: een zekere mate van overeenkomst bestaat o.a. met de Hassuna-vindplaats Yarim Tepe I. Parallellen met het te Bouqras aangetroffen vondstmateriaal, in het bijzonder het aardewerk, het gipsen vaatwerk en de albasten potten, kan men eveneens in meer oostelijke contrèien terugvinden, bijvoorbeeld in de „pre-Hassuna” nederzettingen Umm Dabaghiyah en Tell Sotto in noord-Irak. Een van de meest opvallende resultaten van de opgravingen te Bouqras vormt dan ook de constatering dat deze vindplaats een nauwe verwantschap blijkt te bezitten met de alleroudst bekende nederzettingen in het laagland van noordelijk Mesopotamië.

Amsterdam

P. A. AKKERMANS
H. FOKKENS

Literatuur

- AKKERMANS, P. A. & J. J. ROODENBERG, 'Bouqras: een neolithisch dorp in Syrië', *Spiegel Historiae* 14/3 (1979), 157-164.
- CLASON, A. T. & H. BUITENHUIS, 'Archeozoologisch onderzoek in het Midden-Oosten', *Spiegel Historiae* 13/11 (1978), 677-687.
- KIRKBRIDE, D. 'Umm Dabaghiyah 1971: a preliminary report', *Iraq* 34 (1972), 3-15.
- MERPERT, N. Y. & R. M. MUNCHAEV, 'Early agricultural settlements in the Sinjar Plain, northern Iraq', *Iraq* 35 (1973), 93-113.

INAUGURATIE VAN DE TEMPEL VAN TAFFEH IN HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN

De 4e april 1979 was een belangrijke dag voor het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden: toen werd de Tempel van Taffeh, door Egypte aan ons land geschonken als dank voor de Nederlandse bijdragen aan de UNESCO-campagne tot redding der Nubische monumenten in de jaren '60, door Hunne Koninklijke Hoogheden Prinses Beatrix en Prins Claus geïnaugureerd. Het was een mijlpaal in de 160-jarige geschiedenis van het museum — dat hierbij ook een belangrijke ruimtelijke uitbreiding onderging en tegelijkertijd drie nieuwe zalen heropende — en de afsluiting van een omvangrijk vernieuwingsprogramma. Aan dit laatste, afgerond onder de huidige directeur, Dr. H. D. SCHNEIDER, blijft de naam verbonden van Prof. dr. A. KLASENS, directeur van 1959 tot 1978, die door zijn werkzaamheden binnen het kader van de UNESCO-campagne en door archaeologisch onderzoek in Nubië in de zestiger jaren (de meroïtische nederzetting te Shokan en de kerk van Abdallah Nirqi), de basis legde voor de goede wetenschappelijke en culturele relaties met Egypte, op grond waarvan de komst van de Tempel van Taffeh naar ons land mogelijk werd.

De volgende informatie berust op het door het Rijksmuseum van Oudheden ter beschikking gestelde documentatiemateriaal (woord en tekst), waarvan de redactie dankbaar gebruik maakt.

De tempel van Taffeh

De tempel is afkomstig uit Taffeh, de vroegere Romeinse nederzetting Taphis, 50 km ten zuiden van Assoean in het Egyptische gedeelte van de landstreek Nubië. Het gebouw is 8.25 m lang, 7.25 m breed en 4.50 m hoog. De muren zijn ca. 90 cm dik. Het materiaal is Nubische zandsteen.

De tempel is gebouwd omstreeks het begin van onze jaartelling, tijdens de regering van de Romeinse keizer Augustus. Na zijn overwinning op Cleopatra en Antonius heerste deze ook over Egypte. Ter verdediging van

de zuidgrens van zijn rijk, in Egyptisch Nubië, liet hij een reeks versterkte tempelsteden bouwen. Daarin woonden Nubiërs, Egyptenaren, Grieken en Romeinen. De tempels waren gewijd aan Egyptische en Nubische goden, vooral de godin Isis. De bouwstijl is traditioneel Egyptisch.

In de 4e eeuw is de voorkant van de Tempel van Taffeh ten behoeve van de Isisverering veranderd: er kwam een tweede ingang bij en de daklijst en bovendorpels van de ingangen werden met reliëfs versierd. Op deze reliëfs ziet men gevleugelde zonnescijven met heilige koningsslangen en gekroonde cobras. In de achterwand van de tempel werd een Griekse inscriptie aangebracht ter herinnering aan de verbouwing.

Fig. 18. De tempel van Taffeh in de toestand van ca. 1910, na versterkt te zijn om de jaarlijkse onderdamping van 9 maanden in het stuwmeer van de eerste Assoeandam te kunnen doorstaan.

In de 8e eeuw werd Taffeh de noordelijke grensstad van het Christelijk-Nubische koninkrijk Makouria. Op 14 december van het jaar 710 werd in opdracht van koning Merkourios de tempel tot kerk gewijd. Koptische kruisen en de naam Jakob, de uitholling voor een wijwaterkom en ophanggaten voor kerklampen aan de dakbalken stammen uit die tijd.

Van de 13e tot het eind van de 19e eeuw werd de tempel gebruikt als woonhuis. Na de expeditie van Napoleon kwamen Egypte en Nubië, voor het eerst weer sinds eeuwen, in de belangstelling van Europa te staan. In talrijke reisverslagen van westerse bezoekers is de Tempel van Taffeh beschreven en afgebeeld. Een van de laatste bezoekers van de tempel vóór hij

werd geconsolideerd en jaarlijks in het stuwmeer van de Eerste Assoeandam verdween, was onze landgenoot J. Insinger. Door zijn toedoen kwam het museum van Oudheden in het bezit van een groot aantal Egyptische oudheden en een fotoreisverslag van Nubië. Insingers opname van de tempel werd rond 1900 gemaakt.

Redding en wederopbouw

De bouw van twee stuwdammen in de Nijl bij Assoean veroorzaakte de totale ondergang van Noord-Nubië. Grootscheepse reddingsacties waren nodig om de Nubische monumenten, getuigen van een belangwekkende beschaving, te redden.

1907-1908 De Tempel van Taffeh wordt versterkt om de jaarlijkse onderdamping in het stuwmeer van de Eerste Assoeandam te kunnen trotseren.

1910-1960 Taffeh voor negen maanden per jaar onder water.

1960 Door de bouw van de Tweede of Hoge Dam is Nubië gedoemd voorgoed te verdwijnen. UNESCO organiseert een internationale actie voor het behoud van de Nubische monumenten. Een van de pleitbezorgers van deze actie is de Nederlandse dir.-gen. van monumenten en musea bij UNESCO, Mr. J. K. VAN DER HAAGEN. De Tempel van Taffeh wordt als eerste monument ontmanteld. Het werk wordt uitgevoerd door de Egyptische Oudheidkundige Dienst.

1962-1964 Nederland neemt deel aan de reddingsacties: financiële steun voor het behoud van de tempels van Aboe Simbel en de tempel van Kummeh (in de Soedan); wetenschappelijke adviezen en financiering van een reddingsplan voor de tempels van Philae opgesteld door het ingenieursbureau Nedeco; opgravingen door het Rijksmuseum van Oudheden. Mede-initiatiefnemer en leider van deze bijdragen is Prof. Dr. A. KLASSENS, directeur van het museum van 1959-1978.

1969 De Tempel van Taffeh wordt door Egypte aan Nederland ten geschenke gegeven in dank voor de hulp. Ook Amerika, Spanje en Italië ontvangen een tempel.

1971 De 657 tempelblokken — op 6 blokken en de vloerplaten na, het complete gebouw — tezamen 250 ton Nubische zandsteen, worden per schip van Assoean naar Alexandrië en vandaar naar Rotterdam vervoerd.

1977-1978 Verbouwing van de grote binnenplaats van het museum tot de Taffeh-zaal, in opdracht van de Rijksgebouwendienst en volgens

het ontwerp van architectenbureau Haak te Delft. Wederopbouw en restauratie o.l.v. het museum personeel, naar adviezen van het Documentatiecentrum over het Oude Egypte te Caïro.

Herbouw en restauratie

Allereerst werd het betonnen terras gestort waarop de tempel zou komen te staan. Op de vloer van de nieuwe zaal en in het museummagazijn aan de Papengracht waren inmiddels alle tempelblokken, totaal 657 genummerde onderdelen, uitgelegd. Op het tempel terras werd daarop de eerste laag blokken gesteld met klossen en wiggen. Hier werd de tweede laag op gezet. Vervolgens werd het stelhout vervangen door een teruggemetselde onderlaag van baksteen. De blokken zijn niet op elkaar gemetseld, maar volgens de oud-egyptische methode, op een laag kaoline-specie gelegd.

Fig. 19. De tempel tijdens de wederopbouw in 1978.

Met behulp van de voorstudies en tekeningen van de Egyptische architect HASSAN EL-ASHIRY is de tempel door het eigen museum personeel, o.l.v. de heer W. BINNENDIJK gebouwd. Hierbij werd gebruik gemaakt van een speciaal door de heer BINNENDIJK ontworpen portaalkraan. De wederopbouw duurde ongeveer 4 maanden.

Ook de restauratie is door het eigen museum personeel uitgevoerd. De restauratiemethode die voor dit doel het meest passend werd gevonden, is na rijp beraad en na het inwinnen van adviezen bij specialisten op het gebied van monumentenrestauratie uitgevoerd.

Het belangrijkste principe van deze methode is het herstel van het oorspronkelijke profiel van de tempel. Alle profielbepalende elementen en ook de wandblokken, waarvan de vlakken beschadigd waren, maar waarvan de structuur precies bekend was, zijn naar bevind van zaken tot het oorspronkelijke oppervlak met kunststeen aangevuld. De met kunststeen aangevulde partijen zijn voor het oog zichtbaar.

Wegens beschadigingen of het ontbreken van enkele blokken moesten twee zuilbases en de plint rondom de tempel van Franse kalksteen en een architraafblok en vijf blokken van de kroonlijst van kunststeen nagemaakt worden. De door het Nijlwater verwoeste vloerplaten zijn vervangen door 'flagstones' van Duitse zandsteen.

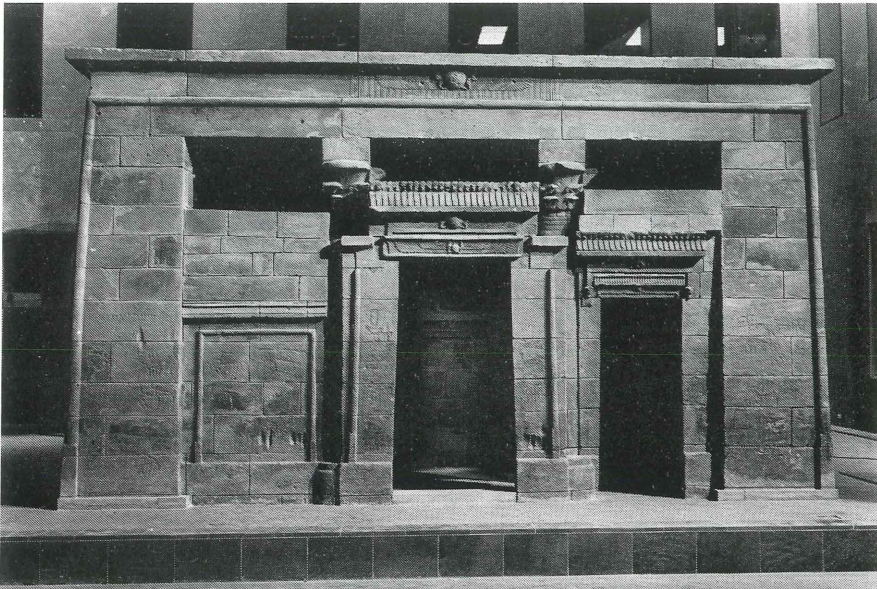

Fig. 20. De tempel na wederopbouw en restauratie in de „Taffeh-zaal”, de voormalige binnenplaats van het museum (zie ook het frontispiece van dit nummer).

Dankzij het decennia-lange jaarlijkse Nijlbad was de zandsteen voldoende ontzout, zodat een bijzondere behandeling van de blokken niet nodig was. Wel zijn alle met roestvrijstaal geconsolideerde gedeelten en de raakvlakken met baksteen en cement, met chemische middelen geprepareerd.

De Taffeh-zaal

Als onderkomen voor de tempel fungeert de vroegere grote binnenplaats van het museum. Deze is volgens het plan van architectenbureau Ir. A. J. H. M. Haak te Delft verbouwd tot een grote zaal, qua inhoud de grootste museum-

ruimte van ons land. Bij het ontwerp is er van uitgegaan dat deze zaal moet kunnen functioneren als ruimte voor culturele en educatieve manifestaties (tentoonstellingen, theater, muziek, lezingen).

Daar de Hollandse gevels en de Egyptische tempel schril zouden contrasteren werd een natuursteen-wand (gordijngevel) ontworpen, waardoor vroegere ramen geblindeerd en nieuwe openingen gemaakt konden worden. Dankzij deze gordijngevel verdween het binnenplaats-karakter en ontstond een zaal, waarin de Tempel van Taffeh als museumobject, onder een donker plafond en door kunstlicht verlicht, kan worden gepresenteerd. De gordijngevel is demontabel.

De plattegrond van de zaal lijkt rechthoekig maar in werkelijkheid is geen van de hoeken 90°. De afmetingen zijn 31.82 x 21 m. De gordijngevel staat 50 cm vóór de bestaande gevel, zodat de zaal 20 x 30 m is. In de spouw tussen de nieuwe en oude wanden zijn alle leidingen en afvoeren weggewerkt.

De tempel staat op een verhoging van 50 cm. Deze verhoging correspondeert met de vloerhoogte van de begane grond binnen het museum. Een luie trap van drie treden en een hellingbaan verbinden beide niveaus. De tempel is asymmetrisch geplaatst.

De dakafsluiting van de zaal is zodanig ontworpen, dat aan alle zijden een lichtstrook van 1.50 m overblijft. Deze daglichtstrook is afgedekt met gewapend glas. Het daglicht treedt via deze dakspleet langs de wanden binnen; de verlichting in de zaal is daardoor egaal. Om de plasticiteit van de tempel goed te laten uitkomen is een 'kunstzon' aangebracht, die vanuit het plafond door een elektronische besturing langs de tempel beweegt.

Voor de opstelling van negen klassieke monumenten zijn verstelbare spots aangebracht. Ten behoeve van exposities is het mogelijk extra spots aan het plafond te bevestigen. In de vloer zijn contactdozen opgenomen voor extra lichtpunten. De tempel zelf is summier verlicht: alleen de zuilkapitelen, de sculpturen en de inscriptie krijgen een accent.

„Taffeh. Rond de wederopbouw van een Nubische tempel”

Ter gelegenheid van de inauguratie van de tempel verscheen een boek met bovengenoemde titel, van de hand van Dr. H. D. SCHNEIDER, voorzien van een 'ter inleiding' door H.K.H. Prinses Beatrix, een uitgave die tot stand kwam met steun van het Prins Bernhard Fonds ('s-Gravenhage, 1979, Staatsuitgeverij, klein 4to, geb., 130 pag., met 159 ill., waarvan vele in kleur; prijs fl. 35,—; o.a. in het museum verkrijgbaar). Het boek is opgedragen aan Prof. KLASSENS.

In dit fraai uitgegeven en goed leesbare boek biedt de auteur ieder die meer wil weten over het oude Nubië, de archeologische reddingsacties, de Nederlandse bijdragen daartoe, en de tempel van Taffeh en zijn geschiedenis, alle noodzakelijke informatie. Het speciaal aan Taffeh gewijde gedeelte omvat de hoofdstukken 8-12 (pag. 75-121). Achtereenvolgens worden behandeld en getoond de stad Taphis, daterend uit de romeinse tijd (met oorspronkelijk nog een tweede tempel, de zuidelijke, thans geheel verdwenen); beschrijvingen en tekeningen van Taffeh en zijn tempel door reizigers van vroeger eeuwen; de tempel van Taffeh met zijn bouwgeschiedenis vóór de 5e eeuw (oorspronkelijke opzet en functie, en de veranderingen uit de 2e helft van de 4e eeuw i.v.m. de Isiskultus, waarop een Griekse inscriptie op de achterbinnenwand betrekking heeft) en vanaf de 8e eeuw (in 710 werd de tempel door de Nubische koning Merkourious tot kerk gewijd, blijktens een zandstenen stèle, thans in het Faraonisch Museum te Cairo); en tenslotte de redding en wederopbouw in Leiden van het monument.

De eerste helft van het boek beschrijft eerst kort (in het Nederlands en in het Engels) hoe Nederland deze tempel verwierf, en geeft vervolgens in de hoofdstukken 2-7 een rijk geïllustreerd, meer algemeen overzicht van Nubië, zijn oudheden en geschiedenis, en de UNESCO-campagne. De Nederlandse activiteiten — de opgraving van de laat meroïtische nederzetting te Shokan en de redding van de citadel-kerk van Abdallah Nirqi met zijn muurschilderingen en sculpturen; aan beide opgravingen is destijds in *Phœnix* ruime aandacht geschonken in bijdragen van A. KLASENS, vgl. *Phœnix* 9 (1963), 57-66 and 10 (1964), 147-156 — ontvangen daarbij (in de hoofdstukken 4 en 5) uiteraard een speciaal accent en de resultaten ervan worden in fraaie kleurenfoto's getoond. Hoofdstuk 3 beschrijft de consequenties van de aanleg van de Nijldammen (1898-1902 en 1960-1964) bij Assoean, terwijl de hoofdstukken 6 en 7 aandacht schenken aan de twee bekende kultuscentra in het noordelijke gedeelte van het huidige stuwmeer: de tempels van Philae — waarvan de redding en herbouw op het naburige eiland Agilkia dit jaar voltooid zal zijn — en de kultusnis met zijn talrijke inscripties in de steengroeve van Kertassi, beide gewijd aan de godin Isis, wier kultus en ritens ook hun stempel drukten op de Tempel van Taffeh.

Het boek is een geslaagde (helaas wat dure) inleiding tot en handleiding bij een bezoek aan de Tempel van Taffeh en plaatst deze in een ruimere historische en kulturele context, waardoor hij niet slechts als artistiek monument maar ook als gedateerd, functioneel, religieus bouwwerk kan worden begrepen. Ten dienste van de bezoekers van Tempel en museum is voorts door de cineast Wim van der Velde, in opdracht van het ministerie van

CRM, een documentaire film gemaakt, gewijd aan de Tempel van Taffeh en de Egyptische collectie van het museum, tegen de achtergrond van het land van herkomst.

De nieuwe zaal met Egyptische voorwerpen uit de tijd van de Tempel van Taffeh

De eerste plaats die het Rijksmuseum van Oudheden in Nederland inneemt op het gebied van de oudheid was een reden voor de Egyptische regering om haar voorkeur uit te spreken voor dit museum als plaats van bestemming voor de tempel van Taffeh.

De nationale en internationale faam van het museum is voor een belangrijk deel te danken aan de Egyptische collecties. Door een grote verscheidenheid van voorwerpen van zeer hoge kwaliteit kan in Leiden een volledig beeld van de Oud-Egyptische beschaving worden getoond (beeldhouwwerk, complete grafkapellen, mummies, geïllustreerde papyrusrollen, kleinkunst, voorwerpen uit het dagelijks leven).

Een aparte ruimte waarin materiaal uit de Grieks-Romeinse en Koptisch-Christelijke perioden uit de Egyptische geschiedenis wordt geëxposeerd, wordt tegelijk met de inauguratie van de tempel geopend. Hoogtepunten in deze ruimte zijn de mummie met beschilderde lijkwade van het meisje Sensaos (begin 2e eeuw na Chr.) en een serie Grieks-Egyptische terracotta's die een indruk geven van de laat-egyptische godenwereld.

De vernieuwde afdeling Klassieke Sculpturen

Het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden is in het bezit van een beroemde collectie antieke beelden en reliëfs uit Griekenland en Italië, die zowel de leek fascineren door hun schoonheid alsook de archeoloog wegens hun wetenschappelijk belang. De verzameling was een aantal jaren door verbouwingen niet te zien, maar is nu nieuw opgesteld in een gemoderniseerde presentatie.

Zeldzame archaische plastiek uit Cyprus, vele Griekse grafreliëfs uit klassieke en Hellennistische tijd, Romeinse beelden en portretkoppen — het meer dan levensgrote beeld van keizer Trajanus vormt een der hoogtepunten — geven tezamen een overzicht van vele eeuwen antieke beschaving.

De voorwerpen stammen ten dele uit een omvangrijk legaat, verworven door de Leidse Universiteit in 1743 (Legatum Papenbroekianum). In het begin van de 19e eeuw kon de verzameling door de belangstelling van koning Willem I nog aanmerkelijk worden uitgebreid met aankopen in Griekenland. Het bekende grafreliëf van Arcestrate werd in die tijd ver-

worven. Daarna zijn er telkens losse aankopen aan toegevoegd, vooral ook uit Klein Azië en Cyprus.

De ontstaansgeschiedenis van de collectie is niet minder interessant dan de verzameling op zichzelf. Een nieuw opgezette gids vervangt de vroegere leidraad. In deze gids, 'Beeld en Reliëf' van de hand van de conservator Dr. F. L. BASTET, worden alle tentoongestelde beelden en reliëfs besproken en afgebeeld. Hierdoor zijn de belangrijkste voorwerpen uit de afdeling klassieke sculptuur nu voor het eerst voor iedereen beter bereikbaar geworden.

De vernieuwde zaal met Nehalennia-altaren

In de jaren 1970 en 1971 zijn door het Rijksmuseum van Oudheden ca. 200 stenen monumenten uit de Oosterschelde ter hoogte van Colijnsplaat opgehaald. Het zijn altaren en beelden, door kooplieden en zeevaardenden gewijd aan de inheemse godin Nehalennia, die daar in de Romeinse tijd (ca. 200 na Chr.) werd vereerd.

Op de oever van de Schelde lag een plaats, Ganuenta geheten, waar kooplieden uit Trier en Keulen, maar ook uit Zwitserland en Frankrijk, aanlegden om in de tempel Nehalennia's bescherming af te smeken op de gevaarlijke overtocht naar Engeland. Na hun veilige terugkeer lieten zij uit dankbaarheid in het heiligdom een monument oprichten. In de laat-Romeinse tijd is Ganuenta door de zee verzwolgen. De resten liggen nu midden in de Oosterschelde, op een diepte van 25 m. De berging van de stenen, waarvan vele door goede kunstenaars zijn behouwen, betekent de grootste vondst van dergelijk materiaal uit de Romeinse tijd in ons land.

Een dertigtal van de Nehalennia-monumenten is nu in een aparte zaal heropgesteld. Teksten in het Nederlands en Engels en foto's zorgen voor een uitvoerige toelichting.

DE OPGRAVINGEN TE NAG HAMMADI *)

De termen „Bibliotheek van Nag Hammadi” en „Gnostische Papyri” zijn de laatste jaren bekende grootheden geworden op het gebied van studie van het Nieuwe Testament en het Vroege Christendom. Men mag met recht verwachten dat na de verschijning, in dec. 1977, van *The Nag Hammadi Library*

*) De schrijver van deze bijdrage, Prof. dr. B. van Elderen, als hoogleraar in de exegese van het Nieuwe Testament en de geschiedenis van de Nieuwtestamentische tijd verbonden aan het Calvin College te Grand Rapids (U.S.A.), werkte tijdens het jaar 1977-1978 als gasthoogleraar aan de Vrije Universiteit. Hij was gaarne bereid deze bijdrage voor de nederlandsstalige lezers van *Phœnix* ter beschikking te stellen. Vgl. voor een overzicht van de Nag Hammadi Codices en de uitgave ervan ook een bijdrage van J. Zandee in *Phœnix* 13 (1967),

in English — de eerste volledige Engelse vertaling in één deel — steeds meer van dit materiaal gebruik gemaakt zal worden.

Ongeveer dertig jaar geleden is het gebeurd, toen een boer, Mohammed Ali el-Samman Mohammed Khalifa geheten, in de buurt van Gebel et-Tarif, dichtbij Nag Hammadi (ongeveer 600 km ten zuiden van Cairo aan de Nijl), aan het graven was naar *sebach*, een grondmengsel dat in de Nijlvallei als mest gebruikt wordt. Op zekere dag, toen hij aan het spitten was,

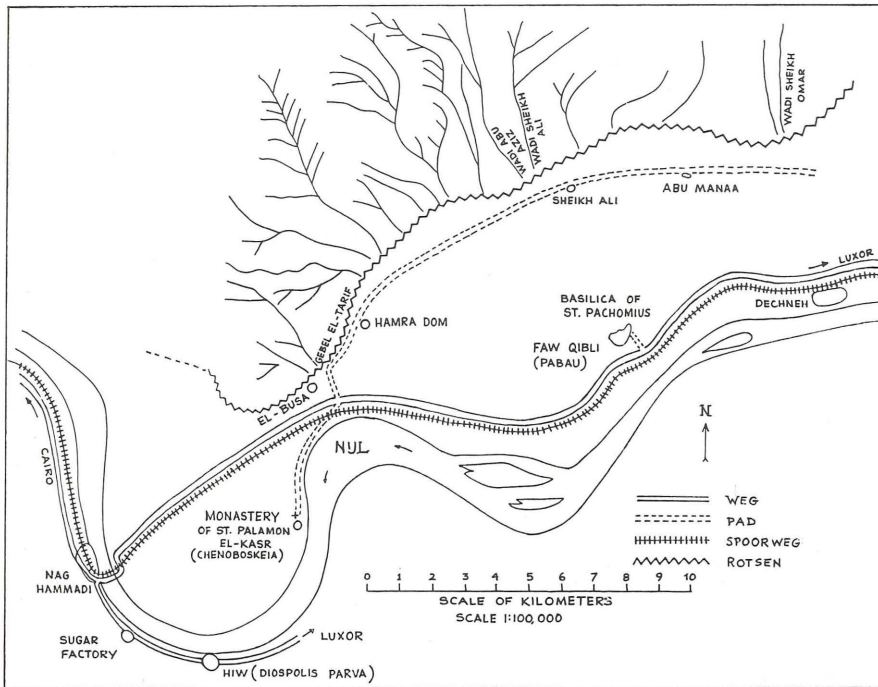

Fig. 21. Kaart van het gebied van Nag Hammadi.

ontdekte hij een skelet en vlak daarbij een kruik, die 13 codices bevatte met in totaal nog 1153 pagina's. Na allerlei onderhandelingen werden alle codices op één na verworven door en ondergebracht in het Koptische Museum te Cairo. Eén codex werd uiteindelijk verworven door het Jung Instituut te

4-13 en 53-61 (met ill.). Jaargang 42 van de *Biblical Archeologist* (1979) zal een speciaal nummer bevatten met artikelen gewijd aan de vondsten van Nag Hammadi, met naast de engelse versie van de bijdrage van Prof. van Elderen o.a. artikelen over de interactie tussen Christendom en Gnosticisme, over teksten uit Nag Hammadi en de studie van het Gnosticisme, en rapporten, overzichten en recensies van recente symposia, congressen en publicaties op dit gebied.

Zürich in Zwitserland; in het najaar van 1975 werd ook deze codex naar Cairo teruggebracht. Deze codex bevat het 'Evangelie der Waarheid', een van de eerste documenten uit deze bibliotheek dat werd uitgegeven. De hele verzameling omvat in totaal 52 tractaten, waarvan er zes duplicaten zijn, terwijl eveneens zes reeds vóór de ontdekking bekend waren. De Nag Hammadi Bibliotheek bevat zo veertig nieuwe teksten, waarvan er 30 min of meer compleet zijn en 10 nogal fragmentarisch. Twee documenten uit deze collectie hebben grote publiciteit gekregen en zijn voor de studie van het Nieuwe Testament van grote betekenis geworden: Het Evangelie van Thomas en Het Evangelie van Filippus. De teksten zijn in het Koptisch geschreven, maar er zijn aanwijzingen dat een behoorlijk aantal vertalingen van Griekse originelen is.

Op paleografische gronden kunnen de documenten gedateerd worden in de 4e eeuw. Ook de cartonnage in Codex VII aangetroffen — opnieuw gebruikte papyrusfragmenten, waarmee de rug en omslagen van de codex werden versterkt — kan in het midden van de vierde eeuw gedateerd worden, die dus als *terminus a quo* geldt. Een aantal archeologische gegevens wijst eveneens naar het einde van deze eeuw.

Door verscheidene oorzaken heeft het in totaal 25 jaar geduurd voor alle documenten uitgegeven werden. In 1970 werd het Internationale Comité voor de Nag Hammadi Codices gevormd, met steun van de Unesco. JAMES M. ROBINSON treedt op als permanent secretaris en verantwoordelijk uitgever van de Koptisch Gnostische Bibliotheek. Het tekstmateriaal wordt uitgegeven onder de titel *The Facsimile Edition of the Nag Hammadi Codice* in 11 delen (Leiden, Brill, 1972vv).

Sinds de oorspronkelijke ontdekking van de teksten is de wenselijkheid van archeologisch onderzoek van Nag Hammadi steeds toegenomen. Een aantal vragen met betrekking tot de ontdekking van de codices en de oorspronkelijk 'Sitz im Leben' van deze Gnostische Bibliotheek en zijn gebruikers blijken van grote betekenis te zijn voor de waardering, interpretatie en datering van de manuscripten. Bovendien was bijna niets bekend over de geschiedenis van het Christendom in dit gedeelte van Boven-Egypte. Zulk archeologisch onderzoek kon in verband met de politieke en militaire situatie in het Midden Oosten en in Boven-Egypte niet meteen worden ondernomen. Afname van de politieke spanning en verbeterde diplomatieke betrekkingen tussen Egypte en de Verenigde Staten hebben het mogelijk gemaakt opgravingen in het gebied van Nag Hammadi te plannen en daadwerkelijk voor te bereiden. De Nag Hammadi Opgravingen werden in 1975 georganiseerd, met JAMES M. ROBINSON als leider van het onderzoek en schrijver dezes als field director. Tot dusverre is gedurende drie seizoenen, telkens voor

ongeveer vijf weken, in de omgeving van Nag Hammadi archeologisch onderzoek verricht.

Eerste seizoen: 27 november tot 19 december 1975

Gedurende het eerste seizoen werd het onderzoek geconcentreerd op het gebied van Gebel et-Tarif, waar Mohammed Ali beweert de codices te hebben

Fig. 22. De rotswand van de Gebel et-Tarif, waarin de graven van de 6e dynastie werden aangetroffen.

ontdekt. In de stijlde rotsfaçade van Gebel et-Tarif (ca. 350 m hoog) werden talrijke grotten gelocaliseerd; in totaal werden er in dit gebied 150 geïdentificeerd. Vijf werden nader onderzocht, één omdat Mohammed Ali deze als de plaats van de ontdekking aangaf, en vier andere omdat ze sporen vertoonden van bewoning door Christenen. Twee van de onderzochte grotten bleken rotsgraven te zijn uit de tijd van de Zesde Dynastie (ca. 2300 v. C.), waarin nieuwe benedenkamers werden ontdekt, met op de wanden uitvoerige hiërogliefenteksten. Een derde grot had Koptische psalmcitatën op zijn muren geschreven; de jongste laag erin bevatte numismatische aanwijzingen voor bewoning tijdens de 5e eeuw. Onder deze laag werd een één meter dikke laag van dierenbeenderen aangetroffen. Deze laag gaat terug tot de periode tussen de 5e en 3e eeuw, maar het hoe en waarom van deze laag blijft een raadsel.

Ook het gebied waar volgens JEAN DORESSE de codices werden ontdekt werd onderzocht. Rondom de „Doresse Steen” werd het gebied tot de naakte rots toe blootgelegd, maar er werden geen aanwijzingen gevonden die zijn claim ondersteunen. Op verschillende plaatsen in de woestijnachtige vlakte aan de voet van de Gebel et-Tarif werden voorts proefsleuven gegraven.

De authentieke vindplaats van de manuscripten werd niet geïdentificeerd; misschien is deze niet meer te achterhalen. Het valt te betwijfelen of de begraving, waarmee hij geassocieerd was, deel uitmaakte van een kerkhof. Nergens werden tijdens de survey van het gebied aanwijzingen voor het bestaan van zo'n kerkhof aangetroffen. De bodem leent zich bovendien slecht voor het aanleggen van graven. Blijkbaar maakten noch de bibliotheek noch zijn eigenaar deel uit van een zich in de onmiddellijke nabijheid van de plaats waar Mohammed Ali zijn ontdekking deed bevonden hebbende gemeenschap.

Tweede seizoen: 22 november tot 29 december 1976

In 1976 werd begonnen met de opgraving van de klooster-basiliek van Sint Pachomius te Pabau (het huidige Faw Qibli, 18 km ten noordoosten van Nag Hammadi). Deze vindplaats, tot dusverre nog nooit onderzocht, is van grote betekenis voor de geschiedenis van het Christendom in Boven-Egypte, aangezien Pachomius de stichter was van het monnikswezen in dit gebied. Na zijn bekering tot het Christendom, vroeg in de 4e eeuw v. C., sloot Pachomius zich aan bij Palamon, een monnik die te Chenoboskia, het huidige Kasr es-Sayad, woonde. Korte tijd later stichtte Pachomius zijn eigen klooster te Tabennis, en later een nog groter klooster te Pabau, dat het bestuurscentrum werd van ruim een dozijn kloosters in dit gebied. Nog weer

later, na Pachomius' dood, bouwden zijn volgelingen de grote basiliek, vermoedelijk op de plaats van zijn oudere kerk of kapel.

De ruïnes van het complex van de Pachomius klooster-basiliek bevinden zich aan de rand van Faw Qibli. De architectonische resten, vooral pilaren, liggen over een groot gebied verspreid. In deze ruïnes werden zeven proefsleuven gegraven om de stratigrafie van het gebied vast te stellen en om de afmetingen van het complex te achterhalen.

Hoewel de exacte afmetingen van de basiliek tijdens dit seizoen nog niet konden worden vastgesteld, verraden de resten die werden blootgelegd wel

Fig. 23. De ruïne van de basiliek van St. Pachomius met resten van zuilen en opgravings-sleuven.

de grote omvang van het geheel. Een deel van de westelijke muur werd aan het licht gebracht, alsmede de overblijfselen van een tweetal stylobaten (steunmuren voor zuilen) ten noorden van het ruime schip van de basiliek, die het bewijs leveren voor een vijf-schepige kerk. In de noordoosthoek van de basiliek werden sporen gevonden van muren behorend bij kleine vertrekken. Ook werd vastgesteld dat zich onder de basiliek een kleinere kerk bevindt, en onder deze kleinere kerk nog weer een bouwsel. Van dit bouwsel werd een groot vertrek aan het licht gebracht, dat voorraads kruiken bevatte,

te dateren in de late 3e eeuw. In een laag, weer onder deze bouwresten, werden op verschillende punten van het terrein sporen vastgesteld van een groot bouwwerk, dat mogelijk uit de 3e eeuw dateert.

Zo leerde het seizoen 1976 ons dat de ruïne vier bouwfases omvatte, waarvan er twee in verband staan met Pachomius' verblijf ter plaatse. De verwoesting van de basiliek, die wordt toegeschreven aan Kalief Hakim in de 11e eeuw, werd bevestigd: de laag uit de tijd van de verwoesting, waarop het puin en de neergestorte architectonische elementen lagen, bevatte aardewerk uit de 11e eeuw. Een survey van Kasr es-Sayad (het oude Chenoboskia) leverde voorts bewijzen op voor Romeinse bewoning, o.a. een Griekse inscriptie uit het begin van de 2e eeuw.

Derde seizoen: 23 december tot 26 januari 1978

Tijdens dit seizoen werd de opgraving van het basiliekcomplex voortgezet. Tien nieuwe sleuven werden geopend in het terrein van de basiliek. Hierdoor konden de noord-, zuid- en oostmuur worden gelocaliseerd (de westmuur was dat al in 1976). De noordoostelijke hoek van de basiliek werd metterdaad aan het licht gebracht. De afmetingen van het bouwwerk konden zodoende worden vastgesteld: 75 meter lang bij 37 meter breed, de grootste oude kerk van Egypte, en misschien wel van het gehele Midden Oosten.

Helaas zijn de meeste steenlagen van de muren door de plaatselijke bevolking weggehaald als bouw materiaal. Toch kon de bouw wijze van de onderste steenlagen worden achterhaald. Eerst werd in een funderings sleuf een laag gebakken tichels gelegd op een dunne laag zand. Daarbovenop kwamen twee lagen grote, gehouwen kalkstenen blokken. Op de bovenste laag daarvan werd de muur van tichelstenen opgetrokken. Deze bestond hoofdzakelijk uit gebakken tichels, zoals uit de grote hoeveelheden bouwpuin blijkt. Ook in het huidige dorp wordt op grote schaal van gebakken tichels gebruik gemaakt.

In het noordoosten van de basiliek werd iets van de binnenbouw aan het licht gebracht. Links van en tegenover de *apsis* werd een flink stuk van de vloer — een plaveisel bestaande uit groten kalkstenen platen — bloot gelegd, samen met de resten van een klein bouwsel, misschien de *ambo*. Ook werden resten van de muren van kamers ten noorden van de *apsis*, en misschien van de noordmuur van de *apsis* zelf, ontdekt. Voorts kwamen de overblijfselen van een Islamietisch bouwwerk boven het oosteinde van de basilica opgetrokken, aan het licht.

De noordoostelijke hoek van het bouwwerk onder de basiliek werd ge-

identificeerd: het ligt in dezelfde axis als de resten van de oudere kerk, in 1976 ontdekt. Dit bouwwerk dateert uit de 4e eeuw, mogelijk uit de tijd van Pachomius zelf, of kort daarna.

De opgravingen hebben zo vijf verschillende fasen in de geschiedenis van de bewoning en bebouwing van deze vindplaats geïdentificeerd:

Fig. 24. Ceramiek uit de 4e en 5e eeuwse bouwfasen van de kerk bij Faw Qabli.

1. Een Islamietisch bouwwerk (11e-12e eeuw);
2. De grote basiliek (5e-7e eeuw);
3. Een kleiner kerk (4e eeuw);
4. Een bouwwerk met een grote voorraadkamer (3e-4e eeuw);
5. Een groot gebouw (3e eeuw).

De aanleg van een nieuwe irrigatiekanaal bracht ca. 750 meter van het terrein van de basiliek, ongeveer twee meter beneden het maaiveld, muurresten aan het licht. Talrijke scherven en enkele complete stukken aardewerk bij dit graafwerk te voorschijn gekomen, dateren uit de eerste eeuw. Dit wijst op het bestaan van een behoorlijke Romeinse nederzetting ter plaatse, die mogelijk de oorsprong was van een aantal bouwelementen, die in de basiliek gebruikt werden.

In januari werd voorts het onderzoek in twee van de grotten in de Gebel et-Tarif voortgezet. De benedenste kamer in de ene grot werd leeg gehaald, om het fotograferen van de teksten op de muren mogelijk te maken. Hierbij werden een aantal fraaie artefacten uit de tijd van de 6e dynastie (ca. 2300 v. C.) gevonden.

Samenvatting

Drie seizoenen opgravingen hebben duidelijk gemaakt hoe veelbelovend dit gebied is voor de studie van het vroege Christendom. Verder onderzoek kan meer gegevens aan het licht brengen betreffende het Pachomische monikswezen, en misschien iets onthullen van de opkomst en ontwikkeling van het gnosticisme in deze streek. Verder onderzoek is bovendien zeer wenselijk, nu (wat nog niet eerder bekend was) is vastgesteld dat ook de Bodmer Papyri uit dit gebied afkomstig zijn, en de vraag rijst naar hun 'Sitz im Leben'. De combinatie van deze Bodmer Papyri (eind 2e en 3e eeuw), het kloostercomplex van Pachomius (4e eeuw), en de Gnostische Papyri van Nag Hammadi (eind 4e eeuw) werpt een aantal interessante vragen op en betekent een uitdaging tot onderzoek naar hun onderlinge integratie en het historisch verloop.

De Nag Hammadi Opgravingen zullen deze uitgebreide resten van het vroege Christendom in Boven Egypte — hier beter bewaard dan elders, ten gevolge van het droge klimaat — verder onderzoeken. Het gebied is nog niet op systematische, wetenschappelijke wijze onderzocht en de vindplaatsen zijn nog niet volgens stratigrafische methoden opgegraven.

B. VAN ELDEREN

KORTE BERICHTEN

Het graf van Philippus van Macedonië ontdekt?

In november 1977 werd vlakbij het Noord-Griekse dorpje Vergina in een grote tumulus, op ca. 7 meter diepte, een complex grafgewelf geopend, dat naar de opgraver, Prof. dr. MANOLIS ANDRONICOS van de Universiteit van Thessaloniki, aannemelijk weet te maken, de laatste rustplaats is van de bekende koning Philippus II van Macedonië († 336 v. C.), de vader van Alexander de Grote. De vondst bevestigt eerder geuite veronderstellingen dat de residentie der Macedoniërs, het oude Aegae, hier en niet bij het moderne Edessa moet worden gezocht. In de voornaamste ruimte van het uit twee kamers bestaande, monumentale grafgewelf bevond zich een wit

marmeren sarcofaag, met daarin een ongeschonden gouden kistje met door ceremoniële lijkverbranding getekende beenderen, gewikkeld in een purperen doek en overdekt met gouden kransen in de vorm van takken met eikebladeren en eikels. De grafkamer bevatte voorts veel siervaatwerk, een ceremoniële wapenrusting met o.a. het borstharnas (onderling verbonden ijzeren plaatjes, afgezet met textiel en leer, met gouden sierranden en leeuwepopjes), een met reliëfs versierde gouden pijlkoker, bronzen scheenplaten, een schild, zwaard, scepter en diadeem of hoofdband. De wapenrusting had vermoedelijk oorspronkelijk op een met ivoor ingelegd maar nu vergaan rustbed gelegen. Aanwijzingen voor de identiteit van de hier bijgezette persoon zijn, naast de koninklijke monumentaliteit en rijkdom van het graf, o.a. de overeenkomst van de vorm van de hoofdband met de hoofdband door Philips op een oud medaillon gedragen, en het feit dat de linker scheenplaat 3,5 cm korter was dan de rechter en iets anders gevormd, wat zich laat verbinden met het feit dat Philippus II mank was. Tenslotte pleiten ook de aanwezigheid van de oude residentie en de algemene datering van de grafvondsten (ca. 350-325 v. C.) voor deze identificatie. De voorkamer van het grafgewelf bevatte een tweede sarcofaag, met daarin eveneens een gouden kistje met op de deksel in reliëf een stralende zon, het symbool der Macedoniërs. Het bevatte het in gouddoorstikt purper gewikkelde gebeente van een vrouw, misschien Philippus' laatste echtgenote, Cleopatra. De grote tumulus bevatte nog een tweede, kleiner grafgewelf, dat geplunderd was, maar nog versierd was met fraaie wandschilderingen, o.a. van een vrouw, die hier wellicht begraven was. Een rijk geïllustreerd verslag van deze belangrijke ontdekking vindt men in *National Geographic* 154 no. 1 (juli 1978), p. 54-77, van de hand van de opgraver.

Het zegel van Baruch, zoon van Nerija, Jeremia's secretaris

Het in buitenbijbelse bronnen terugvinden van figuren uit de Oude Testament is voor de beoefenaar van de geschiedenis van Israel meestal een belangrijke ontdekking, die ook in ruimer kring aandacht trekt. Men denke aan de belangstelling voor recente ontdekkingen als het voorkomen van *Ja'asu* van Samaria, „(koning) Joas”, in een Assyrische stèle uit Tell Rimah, en van Bileam in de Arameese inscriptie uit Deir Allah. Dergelijke identificaties zijn echter nogal zeldzaam, al worden diverse koningen van Israel en Juda in contemporaine historische inscripties uit Assyrië, Babylonië en Moab (stèle van Meša^c) vermeld. Meer kans lijkt er te zijn op het terugvinden van bijbelse personen in het inscriptie-materiaal uit Palestina. Maar ook hier zijn de ervaringen vaak teleurstellend: er is geen enkele koningsinscriptie bewaard gebleven (de inscriptie in de Siloam-tunnel behoort wel niet tot deze cate-

gorie en noemt ook geen koning), en de inhoud van ostraca e.d. is in dit opzicht tot dusverre pover. De z.g. „Samaria-ostraca” vermelden wel regeeringsjaren, maar geven geen koningsnaam en datzelfde geldt van het „negende jaar” in een ostracon uit Lakiš genoemd (van koning Zedekia?). Meer algemene aansluiting bij gegevens uit het Oude Testament heeft men in enkele ostraca uit laatstgenoemde plaats wel gevonden: ostracon 4 spreekt over het waarnemen van lichtsignalen en het niet meer zien van (die van) Azeka, wat aansluit bij Jer. 34:7. De in ostracon 3 vermelde (Je)chonja zoon van Elnatan, legercommandant, heeft men wel willen identificeren met in 2 Kon. en Jer. vermelde personen. De in de ostraca 3, 16 en wellicht 6 vermelde profeet, wiens naam eindigt op]*jabu*, en van wie in no. 6 vermoedelijk wordt gezegd dat zijn woorden „niet goed zijn”, omdat ze „Uw handen slap maken en de handen der mannen verlammen”, kan helaas niet worden geïdentificeerd, al heeft men aan Jeremia, Uria en andere profeten gedacht. Dit wordt trouwens ook bemoeilijkt door het feit dat de exacte datering der ostraca omstreden is (de Babylonische invasie van 597 of 588/7?).

Mogelijke identificaties leveren voorts de zegels of hun afdrukken op. Bekend is een zegel van „Šema^c, dienaar van Jerobeam”, in Megiddo gevonden. De koningen Uzzia en Jotham heeft wel menen terug te vinden op andere zegels (het laatste uit Tell el-Heleifeh), al zijn de identificaties slechts een mogelijkheid. Des te interessanter is het dat dit jaar drie wél overtuigende identificaties met in het Oude Testament vermelde personen aan het licht zijn gekomen. Het gaat om twee zegelafdrukken op klei-bullae en één zegel, afkomstig van een nog onbekende vindplaats in het voormalige Juda. De inscripties op de drie voorwerpen luiden achtereenvolgens: 1) *lbrkjhw / bn nrjhw / hšpr*; 2) *ljrhm^l / bn hmlk*; 3) *lsrjhw / bn nrjhw*. Ze zijn afkomstig van 1) Baruchjahu, zoon van Nerijahu, de schrijver; 2) Jerachme^{el}, de zoon des konings; 3) Š^erajahu zoon van Nerijahu. De eerste is de bekende Baruch, zoon van Neria, de secretaris van Jeremia (vgl. o.a. Jer. 36:4); de tweede de koninklijke ambtenaar Jerachmeël, blijkens zijn zegel behorend tot de koninklijke familie (vgl. voor de aanduiding „zoon van de koning” = „prins”, 1 Kon. 22:26 en Jer. 38:6), die in Jer. 36:26 tegen Baruch en Jeremia moet optreden; de derde Baruchs broer Seraja, een hoge koninklijke ambtenaar, die voorkomt in Jer. 51:59 en de titel draagt *šar m^enuša*, „opperkamerheer(?)” (Baruch en Seraja zijn beide zonen van Nerija en kleinzonen van Machseja, vgl. Jer. 32:12 en 51:59).

In zijn publicatie van deze zegelinscripties (*Israel Exploration Journal* 28, 1978, 52vv.) wijst AVIGAD erop dat de bullae met de zegels van Baruch en Jerachmeël oorspronkelijk gehecht moeten zijn geweest aan op papyrus ge-

schreven oorkonden, opgesteld volgens het procédé dat zo duidelijk in Jer. 32:9vv. is beschreven. Beide bullae behoren tot één zelfde groep vonden. Het lijkt daarom waarschijnlijk dat ze ons Baruch tonen als publiek schrijver, wellicht zelfs in dienst van de rijksadministratie, oorkonden schrijvend en als getuige-schrijver zegelend naast de koninklijke vertegenwoordiger Jerachmeël. Het feit dat Baruchs broer een hoge functie in koninklijke dienst bekleedde kan erop wijzen dat ook Baruch oorspronkelijk in rijksdienst was. Later is hij dan wellicht, onder de indruk gekomen van de ernst van Jeremia's profetieën, als secretaris van de laatste gaan optreden, minstens vanaf 604 v. C., het jaar in de tot hem gerichte profetie van Jer. 45 genoemd.

*

Nieuwe handschriften uit het St. Catharina klooster (Sinä)

In 1976 werden in het St. Catherina-Klooster in de Sinä herstelwerkzaamheden verricht. Toen arbeiders in het kader daarvan in een oud gedeelte van het klooster een muur afbraken, ontdekten zij een tot dusver onbekende kamer, gebruikt als opslagruimte voor oude kisten. Deze kisten bleken bij opening vol te zitten met oude papyri en perkamenten. In de loop van 1977 heeft een team van drie deskundigen o.l.v. de directeur van de Handschriftenafdeling van de Nationale Bibliotheek van Athene een nader onderzoek ingesteld met het oog op het catalogiseren en microfilmen van het materiaal. Welke schatten aan handschriften hier aan het licht gekomen zijn wordt thans bij stukjes en beetjes bekend, via mondelinge informatie en korte rapporten van deskundige bezoekers. In de *Biblical Archeologist* 41/1 van maart 1978, berichten S. AGOURIDES en J. H. CHARLESWORTH — beide werkend aan een groot project gewijd aan de Christelijke en Joodse Pseudo-epigrapha uit de 2e eeuw v. C. tot de 2e eeuw n. C. — over de vondst, op grond van een door Prof. AGOURIDES in augustus 1977 aan het klooster gebracht bezoek. AGOURIDES kreeg eerst in een bovenvertrek 47 kartonnen dozen te zien met papyri en perkamenten, die geëncyclopediseerd waren als: liturgische rollen, papyrusfragmenten, bijbelteksten in minuskels, bijbelteksten in majuskels, patristische teksten, enz. Ook zag hij een evangelietekst in prachtige uncialen uit de 6e-7e eeuw op bijna 100 perkamenten vellen. De wel belangrijkste vondst wordt gevormd door een aantal vellen — waarvan hij er enkele te zien kreeg — die vermoedelijk behoorden tot het Oudtestamentische deel (in het Grieks) van de bekende Codex Sinaiticus, in 1844 en 1859 door Tischendorf in het klooster ontdekt, en stammend uit de 4e eeuw. Het Oudtestamentische gedeelte van dit manuscript is slecht

bewaard, en van het gedeelte Genesis-Ezra ontbreekt vrijwel alles. Hoeveel van het vermiste gedeelte is teruggevonden is nog niet precies bekend. Een voorlopig rapport over de nieuwe vondsten wordt omstreeks het einde van 1978 verwacht van het team uit Athene.

*

Koningin Tiye's mummie geïdentificeerd

Een van de bekendste egyptische koninginnen was Tiye, echtgenote van Amenhotep III, moeder van Amenhotep IV/Echnaton, en volgens sommigen grootmoeder van Tutanchamon. Zij was een dominerende vrouw, die tijdens de succesvolle regering van haar gemaal grote invloed uitoefende. Ook na zijn dood (ca. 1360 v. C.) bleef zij als koninginmoeder een rol spelen. Een tiental jaren daarna brengt zij o.a. een bezoek aan de nieuwe residentie van haar zoon, Echnaton, die daar voor haar een „zonnenschaduwtempel” had gebouwd, ter wille van de dagelijkse verjonging en vernieuwing van haar krachten. In het graf van haar majordomus Huya te El Amarna is zij afgebeeld, terwijl Echnaton haar, met haar gevolg (o.a. haar dochter Beketaten), haar tempel binnenleidt. Misschien heeft ze zich in die periode meer blijvend in Achetaten gevestigd, zoals vermeldingen daar van „haar huis” en dat van haar dochter doen vermoeden. Over haar begraafplaats heerste tot dusverre enige onzekerheid. Men kon aannemen dat Amenhotep III voorzieningen had getroffen voor haar bijzetting in zijn eigen graf te Thebe, in het dal der koningen. Maar ook in het graf van Amenhotep IV, in een wadi bij El Amarna, werden indicaties gevonden voor een (voorgenomen?) bijzetting: een sarcofaag met haar naam naast die van haar gemaal en zoon, en een houten schrijn met goud overdekt, waarop reliëfs uit de Atonkultus. De onzekerheid over haar einde hield o.a. verband met het ontbreken van haar mummie. Daar is in 1976 een einde aan gekomen. De Amerikaanse Egyptologen WENTE en HARRIS hebben de zwaar toegetakelde mummie van een vrouw van middelbare leeftijd, samen met twee anderen in een zijvertrek van Amenhotep III's graf gevonden, als die van Tiye geïdentificeerd. Het bewijs van de identiteit werd geleverd doordat zij op het idee kwamen een lok haar van Tiye, in een miniatuur-lijkkist in Tutanchamons graf bijgezet, te vergelijken met het haar van de geschonden mummie: het haar bleek identiek te zijn. Hoe deze mummie, zo toegetakel (borst en buik waren geopend; maar het gezicht en haar waren nog gaaf) op zijn vindplaats terecht kwam, en welke lot hij daarvoor onderging (grafschending door rovers; niets ontziende reactie na onderdrukking van Echnatons „ketterij”) blijft onbekend. Uiteindelijk vond hij samen met andere geschonden mummies opnieuw een rustplaats in het graf van Amen-

hotep III. Het gezicht van Tiye kennen we voortaan niet slechts uit reliëfs en via het befaamde, kleine houten kopje (met ingelegde ogen) uit het Ägyptisches Museum te Berlijn, maar ook in gemummificeerde vorm.

*

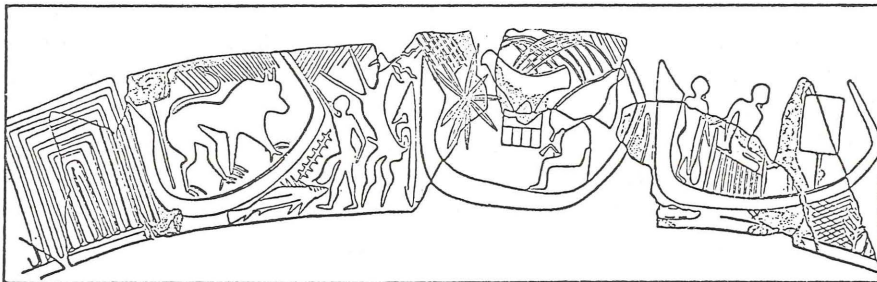
Een Egyptische haven aan de Rode Zee

Archeologisch onderzoek door de Universiteit van Alexandrië heeft aan de westelijke kust van de Rode Zee, ca. 150 km ten zuiden van de Sinaï en ter hoogte van het Egyptische Coptos, aan de monding van de Wadi Gawāsīs, een faraonische haven of landingsplaats ontdekt. Men neemt aan dat het gaat om de haven *Sawu*, uit de tijd van de 12e dynastie, tevens de plek van de latere Ptolemaeïsche haven Philoteras, vanwaaruit Egyptische schepen vertrokken naar Punt — vermoedelijk de kust van Somaliland/Eritrea —, vooral bekend door de reliëfs over de Punt-expeditie in Hatsjepsoets dodentempel te Deir el-Bahri (ca. 1480 v. C.). De belangrijkste vondsten aan de monding van de Wadi Gawāsīs waren een kleine kapel en een stèle. In de (beschadigde) stèle wordt melding gemaakt van de opdracht van farao Sesostri I (ca. 1950 v. C.) aan Antefoker, zijn vizier, om op de scheepswerven van Coptos schepen te bouwen en die naar Bia-Punt te laten varen. De schepen werden dan blijkbaar in onderdelen naar de haven Sawu getransporteerd, daar geassembleerd en van ankers voorzien. Niet minder dan 3200 man werden bij deze operatie ingeschakeld. De kleine kapel maakt o.a. melding van Sesostri's „kamerheer” Anchow, kennelijk belast met zeevaart, en voorzien van de titel „administrateur van de oceaan”. Hij bestaat uit een stenen sokkel en een kultusnis, beide vervaardigd van grote, rechthoekige stenen ankers, die in de sokkel nog met het ronde gat erin. In zijn beschrijving van de vondsten suggereert A. M. A. H. SAYED (“The recently discovered port on the Red Sea shore, *Journal of Eg. Arch.* 64, 1978, 69vv.), dat de kapel werd aangelegd ten dienste van het werkvolk, vooral de arbeiders die de schepen assembleerden en ter plaatse de zware stenen ankers uithakten. Duidelijk is in ieder geval dat expedities naar Punt zeker (ook?) van de zee als vaarroute gebruik maakten. Vgl. voor de problematiek van de route naar Punt K. A. KITCHEN's uitvoerige bespreking van R. HERZOG, *Punt* (Abh.d. Deutschen Archäol. Inst. Kairo B, 6, 1968), in *Orientalia* 40, 1971, 184-207: “Punt and how to get there” (de aanlegplaats aan de Wadi Gawāsīs wordt besproken op pag. 193). Tegenover HERZOG stelt KITCHEN dat men Punt niet (alleen) over de Nijl, via Nubië, bereikte, maar ook over zee, en voorts dat Punt niet maar het binnenland aanduidt, maar het gehele gebied ten oosten van de Witte en Blauwe Nijl, oostwaarts tot aan de Rode Zee.

*

Een prefaraonisch koningschap in Nubië?

Een ikonografische ontdekking, in 1977 bekend gemaakt en in het kader van de tentoonstelling gewijd aan Nubische kunst en archeologie (in het Brooklyn Museum) doorgedrongen tot de internationale pers, heeft interessante vragen aan de orde gesteld naar de oorsprong van het Egyptische koningschap. De ontdekking was het gevolg van nadere bestudering (met het oog op publicatie) van de vondsten in 1964-1964 door de egyptoloog K. C. SEELE gedaan in het kader van de internationale actie tot redding van Nubische oudheden, bedreigd door het water van de Aswan-dam. SEELE had te Qustul, in het uiterste zuiden van Egypte juist ten noorden van de grens met Sudan, een grafcomplex aan het licht gebracht, dat behoorde tot de zogenaamde „A-groep cultuur”, een prehistorische cultuur uit het einde van het 4e millennium v. C. Het complex onderscheidde zich van soortgelijke grafvelden door de aanwezigheid van een aantal ongewone graven, met name acht stuks, die veel groter waren dan normaal. Ze bestonden uit een schuinaflopemde schacht in de grond, tot 10 bij 2 m., met aan het einde de daarnaast gelegen onderaardse grafkamer. Hoewel de graven in de oudheid grondig verstoord en geplunderd waren, wezen de sporen van de rijke inventaris — uit Egypte geïmporteerd stenen vaatwerk, veel beschilderd vaatwerk van de A-groep cultuur, sieraden — en de omvang erop dat men te doen had met graven van hoofdlieden of vorsten. Het materiaal werd na de opgraving voorlopig bestudeerd en in het Oriental Institute te Chicago bewaard voor uiteindelijke publicatie. De nadere analyse ervan door Dr. BRUCE WILLIAMS concentreerde zich o.a. op het reinigen en reconstrueren van een aantal uitgeholde, stenen cylinders, die blijkens de brandsporen dienst hadden gedaan voor het branden van wierook. Een van deze cylinders werd aanleiding tot verregaande conclusies. Na reiniging en overtuigende reconstructie bleek deze beschadigde stenen cylinder de volgende afbeelding in reliëf te bevatten:

In deze reeks onderkent men van links naar rechts een paleisfaçade, daarnaast een eerste boot, met daarin een dier dat tot de familie der katachtigen behoort, vervolgens een boot met daarin van links naar rechts een ceremoniële standaard (vier gekruiste pijlen of staven), de Horus- Valk op een postament, een zittende figuur getooid met de witte kroon bekend als die van Boven-Egypte, en tenslotte een boot met twee figuren, waarvan de rechtse een geknielde, geknevelde gevangene is. De paleisfaçade, de standaard, Horus-Valk en witte kroon, alsmede de geknevelde gevangene zijn de onmiskenbare symbolen van het latere Egyptische koningschap in het Oude Rijk, die nu opduiken ook een wierookhouder van een vorst behorend tot de cultuur van de „A-groep”. WILLIAMS meent dat een vergelijking van de stijl en motieven van het aardewerk uit de graven met die van predynastiek aardewerk uit Egypte uitwijst dat de wierook-brander (die overigens geen brandsporen vertoont, zoals de andere, en blijkbaar een ongebruikt, ceremonieel voorwerp was) enkele generaties ouder moet zijn dan de oudst bekende Egyptische koning „Schorpioen” (bekend om zijn kalkstenen, met reliëfs versierde knotskop uit Hierakonpolis). Deze laatste is vermoedelijk in de 31e eeuw v. C. te dateren, vóór de vereniging van Beneden- en Boven-Egypte onder één kroon door Menes, in de laatste fase van de predynastieke periode. WILLIAMS neemt daarom voor de vorst, in faraonische stijl afgebeeld op de wierookbrander, een datum van ca. 3300 v. C. aan, waarmee hij de oudst bekende koning uit het Egyptische kultuurgebied zou zijn. Als deze datering, die uiteraard van cruciale betekenis is, juist is, rijzen nieuwe perspectieven en vragen. Kende het predynastieke Egypte niet slechts twee koningschappen (met eigen kroon), die van Beneden- en Boven-Egypte, maar bestond er nog een derde in het uiterste zuiden? Of is dit zuidelijke de voorloper van dat van Boven-Egypte (dat dezelfde witte kroon gebruikt)? Is dit vroege „Nubische” koningschap in het begin van het 3e millennium verdwenen (uitgeweken naar zuidelijker streken en getransformeerd) toen de Egyptische farao's Horus Aha en zijn opvolgers dit territorium (Beneden-Nubië, in die tijd *Ta-seti* genoemd, tevens de naam was voor Egypte's meest zuidelijke gouw, die blijkbaar toen door deze vroege Nubische koning werd beheerst) binnendrongen? De kennis van deze vroege periode is nog te lacuneus voor de beantwoording van deze vragen, maar het bestaan van een blijkens de grafvondsten hoog ontwikkeld Beneden-Nubisch koningschap, dat symbolen bezigde, later geassocieerd met het Egyptische koningschap is opmerkelijk, en kan aanleiding worden tot herbezinning of de reconstructie van de oudste geschiedenis. Zo stelt WILLIAMS voor in het rotsreliëf van Gebel Sjeich Suleiman, dat traditioneel wordt geïnterpreteerd als weergave van militaire successen van farao Djer van de 1e

dynastie (vgl. W. B. EMERY, *Egypt in Nubia* (1965), 125f. met fig. 13) in Beneden-Nubië bij de 2e katarakt, te interpreteren als een beschrijving van een succesvolle Nubische campagne tegen Egyptische soldaten en steden! Vgl. voor een en ander B. WILLIAMS, 'A lost kingdom in Nubia at the dawn of history', in *News and Notes of the Oriental Institute* van de Universiteit van Chicago no 37 van nov. 1977, waaraan de bijgaande afbeelding, met toestemming van de directeur van dit Instituut, is ontleend.

*

De kunst van het Oude Nubië en de Soedan

In het Haags Gemeentemuseum zal vanaf 22 september tot medio december van dit jaar een tentoonstelling te bezichtigen zijn onder de titel „Afrika in de Oudheid, de kunst van het oude Nubië en de Soedan”. Het is een samenvattende tentoonstelling van de Nubische kunst uit vierduizend jaar, aan de hand van meer dan 250 objecten op het gebied van beeldhouwkunst, schilderkunst, sieraden, ceramiek, enz. De expositie wil inzicht geven in het karakter en de ontwikkeling van deze cultuur vanaf ca. 3000 v. C. tot in 12e eeuw van onze jaartelling. Ca. vijf en twintig musea en wetenschappelijke instellingen hebben voor deze tentoonstelling kunstwerken ter beschikking gesteld. Na een tournee langs drie Amerikaanse musea — die van Brooklyn, Seattle en New Orleans — zal deze tentoonstelling in Europa alleen in den Haag te bezichtigen zijn. Naast twee engelstalige publicaties (een catalogusdeel en een deel met essays) zal een nederlandstalige catalogus voor het publiek verkrijgbaar zijn. De tentoonstelling zal geopend zijn van maandag tot en met zaterdag van 10 tot 17 uur en des zondags van 13 tot 17 uur, en bovendien op woensdagavond van 20 tot 22 uur.

Het Haags Gemeentemuseum bevindt zich aan de Stadhouderslaan 41.

K. R. VEENHOF

BOEKENNIEUWS

Twee nieuwe publicaties over de prehistorie van Israel en de Sināi

Deel XIII van het jaarboek *Eretz-Israel* is opgedragen aan de nagedachtenis van MOSHE STEKELIS (1898-1967)¹⁾. Prof. STEKELIS is vele jaren de grote stimulator en de belangrijkste vertegenwoordiger geweest van de be-

¹⁾ *Eretz-Israel*, vol. XIII. Moshe Stekelis Memorial Volume. Israel Exploration Society, Jerusalem 1977; 128 p. Hebreeuwse tekst, 294 p. Engelse en Franse tekst; 31 platen en talrijke tekeningen, tabellen en kaarten. Geb. \$ 25,00.

oefening van de prehistorie in Israël. Een enigszins ondankbare taak in een land waar de belangstelling uiteraard veel meer uitgaat naar de historische periodes. Toch zal het menigeen verbazen te lezen dat STEKELIS pas in 1965 een ordinariaat kreeg in Jeruzalem. Zijn naam zal altijd verbonden blijven met de door hem beschreven Yarmuk-cultuur uit het neolithicum²⁾. De aan hem gewijde dertiende band van *EI* is een prachtig uitgevoerd werk geworden. Al heeft de voorbereiding nogal lang geduurd: de meeste bijdragen werden al in 1973 geschreven.

Hoewel het merendeel der bijdragen betrekking heeft op typisch prehistorische kwesties en er o.a. nogal wat nieuw materiaal in wordt gepubliceerd, bevat met name het niet-Hebreeuwse deel een aantal overzichtsartikelen die ook voor de niet-prehistoricus interessant zijn. W. R. FARRAND (*Palaeo-Environment of Pleistocene Man in the Levant*) komt tot de conclusie dat natuurlijk milieu en klimaat van de pleistocene mens niet principieel verschilde van de huidige toestand. De vroeger gangbare gelijkstelling: ijstijd in Europa — zeer natte periode om de Middellandse Zee, blijkt steeds minder op te gaan. Ook al lag het peil van de Middellandse Zee enige tientallen meters hoger dan nu, toch kon dat gepaard gaan met grote droogte. De situatie is dus veel gecompliceerder. A. HOROWITZ (*The Pleistocene Stratigraphy of the Jordan Valley*) geeft een met vele tabellen verduidelijkt overzicht over het gebied waar STEKELIS zelf ook zoveel gewerkt heeft, al heeft hij dan de mogelijkheden ná 1967 niet meer kunnen benutten. J. DESMOND CLARK schrijft over *Bone Tools of the Earlier Pleistocene*, waarvan hij overigens ernstig betwijfelt of het wel werktuigen zijn. B. ARENSBURG beschrijft *New Upper Palaeolithic Human Remains from Israel* en publiceert samen met PATRICIA SMITH, *A Mousterian Skeleton from Kebara Cave* (één der Karmelgrotten dG). Het blijkt dat er een doorlopende ontwikkeling was van de jongpalaeolithische mens tot aan het latere Mediterrane ras in zijn twee varianten. Ook de dragers van de Natuf-cultuur behoren tot de voorlopers van dit ras. Daarentegen is er nog steeds een hiaat tussen deze jongpalaeolithische mens en die van de oudere Moustère-cultuur.

Een bijna onuitputtelijk gebied voor jongpalaeolithische vondsten vormt de Negev. Een boeiend overzicht hiervan geeft A. E. MARKS (*The Epipalaeolithic of the Central Negev*), het betreft de periode ca. 15.000-8.000 v.o.j. Ook in dit gebied treffen we de Natuf-cultuur aan, hoofdzakelijk dankzij zeer efficiënte jachttechnieken. DENISE FEREMBACH beschrijft nog eens de fysieke kenmerken van de dragers van de Natuf-cultuur (*Les Natoufiens de*

²⁾ M. Stekelis, *The Yarmukian Culture of the Neolithic Period*. Jeruzalem 1972.

Palestine). MONIQUE LECHEVALIER behandelt *Les Débuts de l'Architecture Domestique en Palestine*. De beschrijving hiervan is vrij eenvoudig: ronde huizen bij de Natuf-cultuur en haar opvolgers van de PPNA, langwerpige in het PPNB. Mogen hieruit conclusies getrokken worden over sociale en/of economische ontwikkelingen? En zo ja, welke? Mlle LECHEVALIER bespreekt nogal kritisch de theorieën van FLANNERY³). (NB ook dit opstel stamt uit 1973!)

In een voor veel lezers interessant artikel geeft JEAN PERROT nog eens een overzicht over de culturele ontwikkeling tussen ca. 10.000 en 3.000 v.o.j. (*Rémarques sur la Préhistoire Récente d'Eretz-Israël*). Hierbij legt hij zware nadruk op het multi-disciplinaire karakter van het onderzoek en de voorlopigheid van alle syntheses. Achtereenvolgens bespreekt PERROT de Kebaracultuur (ca. 11.000), de Natuf-cultuur (ca. 9.000-8.000), het Pre-Pottery Neolithic A (8e millennium v.o.j.), het PPNB (7e millennium) en het bijna geheel verdwijnen van nederzettingen aan het einde van het 7e mill. Het volledig neolithicum verschijnt dan in het 5e mill. en het chalcolithicum in het 4e. Ook PERROT bespreekt de gangbare anthropologische verklaringen van deze culturen. Interessant is dat de vroegste drie culturen een typische locale, Palestijnse, ontwikkeling vertegenwoordigen, terwijl de vroeg-neolithische PPNB duidelijk van buiten kwam en over de hele Levant en Syrië verbreid was.

De bijdragen in het Hebreeuwse deel bestrijken een veel wijder veld. De belangrijkste lijken mij hier te zijn een historisch overzicht over vijftig jaar prehistorisch onderzoek in Israël, met telkens per hoofdperiode een opsomming van de belangrijkste vragen, van Prof. O. BAR-YOSEF (de opvolger van STEKELIS in Jeruzalem). N.a.v. de opgravingen op Tel Apheq rakelt Prof. Y. YADIN nog eens het oude probleem op van het herstel van de urbanisatie aan het begin van de Midden Bronstijd (*The Nature of Settlement in the Middle Bronze IIA and the Problem of the Apheq Fortifications*). Ook hierbij wreekt zich dat dit artikel zo omstreeks 1973 geschreven zal zijn, want elke verwijzing naar de nieuwe gegevens over deze periode uit Tel Dan ontbreekt. Deze prachtige bundel sluit dan met een posthume bijdrage van Y. AHARONI over Tel Haror in de Negev en de publicatie van enige nieuwe Moabitische en Ammonitische zegels door N. AVIGAD.

³) Het betreft hier het opstel van K. V. Flannery, "The Origin of the Village as a Settlement Type in Mesoamerica and the Near East", verschenen in: P. J. Ucko, R. Tringham and G. V. Dimbleby (eds), *Man — Settlement and Urbanism*. New York 1972. Een zeer moderne behandeling van deze problemen treft men nu aan bij Barbara Bender, *Gatherer-hunter to Farmer: a social perspective*. *World Archaeology* vol. X 1978, p. 204-222.

De tweede publicatie waar ik Uw aandacht voor vraag is een eveneens zeer fraai uitgevoerd verslag van enige jaren prehistorisch onderzoek in de Gebel Maghara ⁴). Dit is een berggebied van ca. 600 km², ongeveer halverwege de Negev en het Suezkanaal. Terwijl de gegevens over de prehistorie uit de Levant en het Nijldal jaarlijks toenamen, bleef de Sinaï een volslagen onbekend gebied. Het betreft hier dus echte pioniersarbeid. Dit temeer daar BAR-YOSEF en PHILLIPS ook niet konden steunen op publicaties op het gebied van geologie, geomorphologie, klimaat- en florageschiedenis van dit gebied.

Hoewel deze publicatie enigszins aan waarde inboet doordat de resultaten van het onderzoek van de genomen pollenmonsters nog niet beschikbaar waren, werd toch duidelijk dat de overgrote meerderheid der vindplaatsen samenhangt met een drietal periodes toen het klimaat koeler en vochtiger was dan vandaag. Nl. tussen 32.000-26.000 en van ca. 18.000 tot ca. 12.000. Ook vondsten van artefacten van het PPNB kunnen samenhangen met een lichte stijging van de neerslag. (7e millennium v.o.j.). Dit komt overeen met wat we uit noordelijk gebieden (Negev, Jordanië, Jordaanvallei) weten.

De aangetroffen culturen sluiten i.h.a. goed aan bij die in de Levant:

De auteurs onderscheiden:

Lagama (locale benaming), overeenkomst met vondsten uit de Karmelgrot El-Wad, 32.000-28.000.

Geometrisch Kebara A, een welbekende cultuur uit Palestina (12.500-11.000) Van deze cultuur komt een variant voor die ook bekend is uit de Negev.

Ḥarif (8.500-7.500) een jongpalaeolitische cultuur die genoemd is naar een berg uit de centrale Negev.

PPNB (6.500-6.000), met duidelijke overeenkomsten met o.a. Beiddha in Jordanië.

Opvallend is dat alléén de cultuur die beschouwd wordt als de Negev-variant van de Kebara-industrie, verwantschap vertoont met industrieën in Noord-Afrika.

Interessant is de vondst van vrij veel nederzettingen uit de Midden Bronstijd I (ca. 2200-2000). Ook hierin is er overeenstemming met de Negev. De nederzettingen worden gekenmerkt door ronde en ovale structuren (huizen?), sommige bestaande uit een aantal aan elkaar gebouwde vertrekken.

⁴) O. Bar-Yosef & J. L. Phillips, "Prehistoric Investigations in Gebel Maghara, Northern Sinai". *Qedem* VII. Institute of Archaeology, Jerusalem 1977; 269 p., 18 platen, 113 figuren, 67 tabellen. Geb. \$ 20,00.

Zeer opmerkelijk zijn enige goed gebouwde platformen (bijv. 20 x 4 m; of 14 x 3,5 m; de hoogte schijnt steeds ca. een halve meter te hebben bedragen). Deze platformen dienden als basis voor een aantal kleine tumuli en speelden waarschijnlijk een rol in het begrafenistruueel. Het gevonden aardewerk komt goeddeels overeen met het MB I-aardewerk uit Israël en Jordanië.

C. H. J. DE GEUS

Egyptische kunst en archeologie

Naast het elders in dit nummer aangekondigde boek van Dr. SCHNEIDER over de tempel van Taffeh, verschenen dit jaar nog twee aan egyptologische onderwerpen gewijde boeken in het Nederlands, beide bij Fibula-van Dishoek te Haarlem.

Het eerste draagt de titel *Toetanchamon. Zijn graf en zijn schatten* (Bussum, Unieboek 1978; 4to, geb., 256 pag., talrijke ill. in kleuren en zwart-wit; prijs fl. 84.—). Het is een boek samengesteld door I. E. S. EDWARDS, de oud-conservator van de Egyptische Afdeling van het British Museum, in 1977 in de USA verschenen, in samenhang met de bekende tentoonstelling gewijd aan de schatten uit Toetanchamons graf, en thans in Nederlandse versie uitgebracht, in een vertaling door Mevr. C. A. BORGHOUTS-BUENINCK. Het is een bijzonder fraaie en typografisch zeer verzorgde editie geworden, die de lezer een voortreffelijk overzicht biedt van het graf en zijn inventaris. De opzet is origineel en boeiend, door een combinatie van drie elementen: glasheldere zwart-wit foto's van het graf, zijn onderdelen en inhoud, vervaardigd in de fotostudio van het Metropolitan Museum te New York, met gebruikmaking van de oorspronkelijke glasnegatieven uit de jaren 1922vv. van Harry Burton; daarnaast moderne kleurenfoto's van afzonderlijke objecten door Lee Boltin, en een uitgebalanceerde begeleidende en verbindende tekst door EDWARDS. Daarin worden zowel de geschiedenis en fasen van de ontdekking van het (reeds vroeg door dieven ten dele geschonden maar spoedig daarna door inspecteurs van de dodenstad haastig(?) opgeruimd en weer gesloten) koningsgraf als de voornaamste afzonderlijke voorwerpen beschreven en verklaard. Het resultaat is een geslaagde combinatie van een geïllustreerd verslag van de ontdekking met een presentatie en beschrijving van de vondsten en hun betekenis, steunend op schitterende illustraties.

Het tweede boek is CYRIL ADRED, *Juwelen van de Farao's* (Unieboek, Bussum, 1978; kl. 4to, ingenaaid, 128 pag., met 110 kleurenill., prijs fl. 24,—). Het door mevr. N. BRINK-WESSELS vertaalde boek bestaat uit drie gedeelten. Pag. 6-46 biedt aan de hand van zwart-wit illustraties en teke-

ningen een algemene inleiding, waarin aandacht wordt geschonken aan de vondsten van Egyptische sieraden, hun oorspronkelijke gebruik, de verwerkte materialen, de scheppende ambachtsslieden en hun gereedschap, de toegepaste technieken (bij verwerking van de verschillende soorten metalen en andere materialen, de laatste vooral in de typisch Egyptische „kralensieraden” — halskettingen, gordels, halskragen, hoofdversierselen, armbanden, enkelbanden, en ook pectoralen, amuletten en hangers — gebruikt), en de scala van vormen (onderscheiden naar hun functie: sieraden voor hoofd en borst, en sieraden voor armen en benen). Na een chronologisch overzicht en verantwoording van de herkomst der illustraties volgt op p. 49-112 het illustratiegedeelte met 109 goede kleurenafbeldingen van een zeer representatieve selectie sieraden en afbeeldingen van gedragen sieraden. De nos. 1-5 stammen uit de archaische periode en het Oude Rijk, nos. 6-36 uit het Middenrijk (vooral uit Lisht, Dasjoer en Lahoen), nos. 37-46 uit het begin van het Nieuwe Rijk (uit de juwelenschat van koningin Ahhotep, moeder van Kamose en Ahmose, uit Thebe-West), nos. 47-96 uit het Nieuwe Rijk (tot Ramses XI, met als voornaamste groepen sieraden van de koninginnen van Thoetmosis III, nos. 49-55, en sieraden uit Toetanchamons graf, nos. 62-86), en nos. 98-107 uit de 21e-22e dynastie (vrijwel alle voorbeelden zijn afkomstig uit de koninklijke graven te Tanis). De reeks besluit met een pectoraal uit de Ptolemaeïsche of nog latere periode. Het boek eindigt met een gedetailleerde beschrijving van de afgebeelde objecten (p. 113-126; het was voor de lezer handiger en typografisch niet onmogelijk geweest deze beschrijvingen direct naast de afbeeldingen af te drukken) en een index. Al met al een mooi boek, dat op één onderdeel van de Egyptische cultuurgeschiedenis, met zijn artistieke en technische kanten, meer in detail ingaat en zo de kennis van de Egyptische kunst verdiept, door de kunst ook als kunsthandwerk en product van verfijnd vakmanschap te analyseren (vgl. voor dit laatste aspect het in 1969 uitgegeven handboek van H. KAYSER, *Ägyptisches Kunsthandwerk*, in de Bibliothek für Kunst- und Antiquitätenfreunde Bd. 26, vgl. *Phaenix* 16 (1970) p. 336v.).

Varia

Vorig jaar is in het Allard Pierson Museum te Amsterdam de tentoonstelling „Een Romeins Huis te Amsterdam” te bezichtigen geweest. De tentoonstelling was gegroeid uit het plan van een werkgroep studenten in de kunstgeschiedenis en archeologie van de Universiteit van Amsterdam om een Pompejaans huis in al zijn facetten te bouwen, als onderdeel van een nadere studie van het dagelijkse leven van de Romeinen. Dit initiatief leidde niet slechts tot de bovengenoemde tentoonstelling, maar ook tot het schrijven

van een boekje *Een Romeins Huis in Amsterdam* (uitgave van het Allard Pierson Museum, waar het ook te verkrijgen is). Het met 53 tekeningen en plattegronden geïllustreerde boekje (viii + 126 pag.) bevat naast een uitvoerige literatuuropgave en een register vier hoofdstukken, achtereenvolgens I. Historisch overzicht van Pompeï (precies 1900 jaar geleden onder de as bedolven), II. Politieke, economische, sociale en culturele aspecten (p. 9-57), III. Wonen in Pompeï (p. 58-82), en IV. Een Romeins huis in Amsterdam (p. 83-100, vooral bedoeld als gids voor de tentoonstelling). Speciale interesse voor het Romeinse huis in Amsterdam was reeds in 1975 aan het licht getreden toen J. S. BOERSMA, hoogleraar voor klassieke archeologie aan de VU, zijn inaugurele oratie hield over het onderwerp *Domus aedificatur*, een analyse van bouwprocedure van een Romeins stadshuis.

